

DENKWIJZER
DW

**WETENSCHAPPELIJK INSTITUUT
VAN DE CHRISTENUNIE**

Jaargang 16 | Nummer 3 | december 2016

Pleidooi voor pluralisme

Interview met Andreas Kinneging

Alle scholen zijn bijzonder

Een gedeelde liefde voor de rechtsstaat

Waarden in een verdeeld land

VOORwoord

Waarden in een verdeeld land

Waarden in de politiek, waar gaat het dan precies over? Over het fundament van vrijheid, verantwoordelijkheid en verdraagzaamheid (VVD), over de vrijheid jezelf te zijn, te investeren in mensen, kansen te krijgen, te delen, te denken aan de toekomst (D66), over de waarde van het klassieke gezin en Bijbelse normen en waarden (SGP) Of over christelijke waarden als menselijke waardigheid, gelijkwaardigheid, naastenliefde, verdraagzaamheid en zorg voor onze omgeving (ChristenUnie). Wat kan er mis gaan in een land waarin politici zoveel visioenen hebben van het goede leven? Of: hoe kunnen we samenleven in een land waarin zoveel verschillende ideeën over het goed leven naast elkaar bestaan? Want als we naar de uitwerking van die waarden in de praktijk kijken, blijken er toch wel heel verschillende ideeën achter schuil te gaan.

Groen van Prinsterer was beducht voor de waarden waar in zijn tijd veel van verwacht werd: vrijheid, gelijkheid en broederschap. Het zijn waarden die volgens Groen overgenomen werden uit het christendom, maar die zonder die inbedding veranderden in hun tegenhanger. Vandaar ook dat verschillende auteurs in deze *DenkWijzer* erop wijzen dat het verwijzen naar waarden niet volstaat: waarden moeten concreet gemaakt worden. Die vrijheid en gelijkheid bijvoorbeeld, wiens vrijheid en gelijkheid zijn dat? Is dat in de discussie over bijzonder onderwijs de vrijheid voor kinderen om op school niet geconfronteerd te worden met het wereldbeeld van hun ouders? Is het de vrijheid van ouders om hun kinderen naar een school te laten gaan die past bij hun geloof? De gelijkheid, dwingt de overheid die af met 'gij zult gelijk zijn'?

Tot slot de broederschap. Die is in Nederland lang door de staat georganiseerd met de verzorgingsstaat. Nu die uit zijn voegen barst, is het weer zoeken naar de broederschap: wat kunnen we van de familie en vrienden van ouderen vragen? Waar zit de broederschap in onze samenleving? Of heeft de verzorgingsstaat onbedoeld de broederschap om zeep geholpen? De samenleving is intussen veranderd. Uit onderzoek van de Radboud Universiteit Nijmegen blijkt dat in ons land het 'individualistische waardenpatroon' het meest wordt aangehangen, gedefinieerd als 'een oppervlakkige pluk-de-dag-mentaliteit'. Makkelijk zal het dus niet zijn, maar het wordt tijd de broederschap, de solidariteit, de nodige aandacht te geven. Dat kan in mooie formuleringen in verkiezingsprogramma's, maar beter nog aan de onderhandelingstafel en in beleid.

Tot slot: dit is het laatste nummer van *DenkWijzer*. De redactie werkt al geruime tijd aan een qua vorm en inhoud heel nieuw blad dat u in maart 2017 kunt verwachten. We hopen u met die uitgave te blijven inspireren met vernieuwende en verdiepende artikelen over christelijke politiek.

MIRJAM KOSTEN, EINDREDACTEUR

INHOUDSOPGAVE

06 - Pleidooi voor pluralisme | EIMERT VAN MIDDELKOOP

10 - Hoe gaat het met Nederland? | INTERVIEW MET KIM PUTTERS

14 - Politieke waardenweging | MARTINE VONK

18 - Alle scholen zijn bijzonder | EPPO BRUINS

24 - 'Waarden en normen' en de politieke agenda | KARS VELING

28 - De mythe van waardenvrije participatie | BRAM REBERGEN

30 - Een gedeelde liefde voor de rechtsstaat | GEERT JAN SPIJKER

36 - Rechtsstaat in verval. Over de mars door de instituties | SANDER GRIFFIOEN

44 - De Drechtraad | INTERVIEW MET ANDRIES VAN GEMERDEN

46 - Vrijblijvendheid kan niet meer | RIEKE ELSNBROEK

ChristenUnie
Bestuursvereniging

DenkWijzer, studieblad van de ChristenUnie. Jaargang 16, nr. 3, december 2016.

Oplage: 6000 | ISSN: 1568-5845

DenkWijzer is een publicatie van het Wetenschappelijk Instituut (de mr. G. Groen van Prinsterer stichting) en de Bestuursvereniging van de ChristenUnie. DenkWijzer wordt toegezonden aan alle donateurs van het Wetenschappelijk Instituut, aan alle bestuurders van de ChristenUnie en aan losse abonnees.

- Meer informatie over abonnement of donateurschap via: wi.christenunie.nl
- DenkWijzer verschijnt 3 keer per jaar.
- Deadline kopij volgende nummer: 15-01-2017
- Donateurschap WI per 01-01-2016: € 36,00* per jaar. T/m 26 jaar € 20,00.*
- Donateur WI (kwartaalbetaling) € 9,00 mogelijk met aut. incasso.

*Bij aut. incasso, anders € 2,50 toeslag

Redactie:

Martine Vonk (hoofdredacteur)
Bort Koelewijn (namens bestuursvereniging)
Bernadette van den Berg (namens bestuursvereniging)
Harmjan Vedder (namens Tweede Kamerfractie)
Geert Jan Spijker (WI)
Mirjam Kosten (eindredacteur)

Vormgeving:

frivista | Utrecht

Fotografie:

Folkert Rinkema, ChristenUnie, WI

Druk:

Drukkerij De Bunschoter

Uitgave, redactie en administratie:

Mr. G. Groen van Prinsterer stichting
WI van de ChristenUnie

Legaten:

Gedenkt u het WI testamentair dan luidt de tenaamstelling: Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie, 'Mr. G. Groen van Prinsterer stichting' Amersfoort. KvK dossiernr. 32084387.

Postbus 439, 3800 AK Amersfoort
Telefoon: 033 - 422 69 60
Email: denkwijzer@christenunie.nl
www.wi.christenunie.nl
www.bestuursders.christenunie.nl

Mocht u de toezending van DenkWijzer of uw donateurschap willen opzeggen, doe dit dan schriftelijk voor 1 januari 2017 (per post of via ledenadministratie@christenunie.nl).

© ChristenUnie 2016
Overname van artikelen en/of illustraties uitsluitend na toestemming van de redactie.

Om de noodlottige invloed van deze eeuw te peilen, dient men in het oog te houden dat zij zelfs het goede tot kwaad gemaakt heeft. Ik bedoel niet de overvloed van materiële welvaart die haar ten deel is gevallen. Dit is de overvloed die zij, rijk aan beloften en rijker nog in teleurstellingen, niet zelden heeft verspeeld. Nee, ik bedoel de ideeën van recht, vrijheid, verdraagzaamheid, menselijkheid en moraliteit waarin – zoals Satan als een engel van het licht – de eeuw zich aanvankelijk heeft gehuld. Dit zijn vruchten die niet op eigen akker zijn geteeld, maar op christelijke bodem. Alleen in het evangelie vindt men ze in haar echtheid. De klassieke Oudheid heeft er een flauwe afschaduwing van. Alleen de evangelieverkondiging gaf aan deze begrippen een populariteit die in de heidense wereld onbekend is. Deze rijke erfenis is niet bewaard door de orthodoxie en is in de macht van de filosofie gevallen. Wat heeft zij ervan gemaakt? Ondanks grootspraak, zijn deze schatten onder haar beheer tenietgegaan. Geen wonder.

***De uitkomst is het tegendeel van
de voorspiegeling geweest. Recht werd
verwisseld voor onrecht, vrijheid voor dwang.***

Men wilde de gevolgen behouden, terwijl men de beginselen verwierp. Zoals men rekt op het genot van water nadat men de bron heeft dichtgestopt, of op de schaduw van bomen na het doorsnijden van de wortel. Die rekening is te allen tijde een misrekening geweest. Ook hier geldt dat de planten die aan de oevers van de evangeliestroom in heerlijke bloei stonden, wel moesten verdorren toen ze eenmaal werden overgeplant in een land dat droog is en geen water krijgt. Maar nee. Deze vergelijking is nog te zwak en daarmee incorrect. Op de giftige akker van de goddeloosheid ontardden deze planten in schadelijke gewassen, waarvan het dodelijk venijn zich verbergt onder schitterende kleuren en een lieflijke geur. Het zijn toverwoorden waarmee de perfectionering van wijsheid en geluk tevoorschijn zou worden geroepen. Ook al werden zij telkens uitgebazuind, het bleven klanken. De uitkomst is het tegendeel van de voorspiegeling geweest. Recht werd verwisseld voor onrecht, vrijheid voor dwang, vervolging voor verdraagzaamheid, humaniteit voor onmenselijkheid en zedelijkheid voor zedenbederf.

Citaat van G. Groen van Prinsterer. **Ongeloof en Revolutie** (1847 (2008)).
Barneveld: Klassiek Licht Nederlands Dagblad., p174-175.

Pleidooi

DOOR EIMERT VAN MIDDELKOOP

Onderzoeksgegevens tonen al decennia de neergang van de christelijke godsdienst en het kerkelijk leven. De alledaagse ervaring bewijst de privatisering van de (christelijke) godsdienst. De kennis van de Bijbel en de christelijke traditie is bij de doorsnee Nederlander tot een bedenkelijk laag peil gezonken. Datzelfde, hoewel moeilijker aan te tonen, geldt vermoedelijk ook voor de reikwijdte en het gezag van het christelijk ethos. In elk geval is een expliciet beroep daarop in het publiek discours een zeldzaamheid geworden. Deze ontkerstening en het daarmee gepaard gaande waardenverlies heeft zich in een snel tempo voltrokken. Merkwaardig is nu dat deze ontwikkeling intellectueel nauwelijks wordt gethematiseerd. Men zou toch verwachten dat deze transformatie repercussies zou kunnen hebben – ik druk mij zo voorzichtig mogelijk uit – voor bijvoorbeeld de waardenverankering van onze rechtsorde en democratie, het ethos van de arbeid en de onderlinge omgang, de legitimiteit van het gezag et cetera. Waar blijft op intellectueel niveau de reflectie op de betekenis van deze historische breuklijn? Kortom, waar zijn de profeten van deze tijd?

Samenvatting

- Groen begreep de negatieve impact van de Franse Revolutie en de Verlichting.
- De antithese vormt geen geschikt politiek organisatiebeginsel.
- De ChristenUnie moet zich uit overtuiging en eigenbelang inzetten als hoeder van het pluralisme.

voor pluralisme

DE HEDENDAAGSE RELEVANTIE VAN HET WERK VAN GROEN VAN PRINSTERER

Fukuyama en Groen

Een bedenking tegen deze gevraagde thematisering zou kunnen zijn dat christenen een belang hebben bij het stellen van dit type vragen. Dat zou een weinig intellectuele reactie zijn, maar misschien is het meer overtuigend om de relevantie van deze vragen te laten versterken met een waarneming van één van de meest prominente politieke denkers van onze tijd, de Amerikaan Francis Fukuyama. In zijn tweedelig hoofdwerk *De oorsprong van onze politiek* (2011) stelt hij onomwonden dat de rechtsorde, die de politieke macht fundamenteel begrenst, zijn oorsprong vindt in de godsdienst. Dat is historisch eerst en vooral het geval geweest in het christelijke Europa, daar ging het recht aan de opkomst van de moderne staat vooraf. Hij voegt er nog de interessante observatie aan toe dat China nooit een transcendentale godsdienst heeft gekend en wellicht daarom nooit een echte rechtsorde heeft ontwikkeld als een fundamentele begrenzing van de politieke macht.

Ruim anderhalve eeuw geleden raakte Groen van Prinsterer aan ditzelfde thema. Waar het onderwerp voor Fukuyama politicologische relevantie heeft, daar staat voor Groen het onderwerp midden in de geschiedenis. Zoals wij vaak nog reflecteren op de Tweede Wereldoorlog, zo deed Groen dat met de Franse Revolutie. Anders echter dan met het fascisme en nationaal-socialisme die met het eindigen van de oorlog geen rol van betekenis meer speelden, onderkende Groen in zijn tijd dat de onderliggende ideeën van de Franse Revolutie, namelijk die van de Verlichting, nog altijd werkzame krachten waren. Die ideeën parasiteren op het christendom en keren de waarheid van het

christelijk geloof tegelijkertijd om. Een zwakke vorm van een vergelijkbaar parasiteren maakte een jaar of vijftientig opgeld toen in de Nederlandse politiek over cultuurchristenen werd gesproken. Dat waren burgers, die geloof en kerk vaarwel hadden gezegd, maar hun individueel en maatschappelijk ethos nog grotendeels ontleenden aan de christelijke traditie. En die op het CDA stemden. We horen er weinig meer over.

Profetisch

De gestalte van Groen is allereerst een profetische. Wie hem zou vragen om al zijn beweringen te bewijzen begrijpt niets van hem. Er valt op cultuurfilosofisch terrein niet zoveel te bewijzen, wel om aannemelijk te maken en gealarmeerd te worden. Elke geschoolde lezer zal moeten erkennen dat Groen een grondige kennis had van cultuur en geschiedenis, van godsdienst en filosofie. De Revolutieleer – wij zouden zeggen: de ideologie van de Franse Revolutie – kwalificeerde hij als de religie van het ongelooft. De diepte van deze op het eerste gezicht eenvoudige stelling is dat de Revolutie en haar ideologische vooronderstellingen niet slechts een afbraak betekenden van het christelijk geloof en de christelijke traditie, maar op haar beurt ook een geloof was dat mensen in de greep kon krijgen en aanzetten tot actie.. Dat is in de twintigste eeuw zichtbaar geworden in het communisme en het fascisme. Dat waren totalitaire, religieuze ideologieën met een atheïstisch mensbeeld. Het doet er niet zoveel toe de vraag te beantwoorden of de profeet Groen dit heeft voorvoeld, hij begreep dat er godsdienstig, filosofisch en politiek iets verschrikkelijks was gebeurd, dat Nietzsche een kwarteeuw later zou verwoorden als de *“Umwertung aller Werte”*.

Er is iets voor te zeggen dat we de erfenis van Groen inmiddels grotendeels hebben verwerkt. Vele generaties na hem en voor ons zijn aan de slag gegaan met zijn profetische analyse in bijvoorbeeld een nieuwe, christelijke filosofische school en een anti-revolutionaire politieke partij. Daar kunnen wij nog altijd veel van leren. Groen confronteerde zich met de in zijn ogen desastreuze politieke theorieën van Rousseau, wij weten inmiddels dat vrijwel overal die theorieën zijn stukgelopen op een praktijk van representatieve parlementaire stelsels. Al steken ze soms in een primitieve vorm weer de kop op waar het populisme schermt met 'de stem van het volk' of wanneer politici een buiging maken voor het instrument van het referendum. Met de afstand van de tijd die ons is gegund, zien we beter dat er nog veel meer werkzame krachten in Groens' tijd een maatschappij en politiek vormend effect hebben gehad, zoals de industrialisatie en de daaruit voortvloeiende 'sociale kwestie', het opkomend nationalisme en een technische revolutie.

Tocqueville

Een jaar nadat Groen zijn *Ongeloof en Revolutie* (1847) schreef, publiceerden Marx en Engels hun *Het communistisch manifest* (1848). Enerzijds is dat manifest te beschouwen als een bewijsstuk bij de waarschuwing van Groen dat het ongeloof en de Revolutie nieuwe kwade krachten zouden baren, maar het maakt ook zichtbaar dat er in het denken van Groen elementen van reactie aanwijsbaar zijn. Marx en Engels keken vooruit. Groen is eigenlijk vooral bezig met de ontaarding van de achttiende eeuw, resulterend in ongeloofstheorieën en de Franse Revolutie en een duiding van zijn tijd in termen van het verleden. Een andere politiek verwante denker en tijdgenoot, de Franse aristocraat Alexis de Tocqueville, publiceerde ruim tien jaar eerder zijn magnifieke studie *Over de democratie in Amerika* (1835/1840). In dat nieuwe land ontdekte hij de sociale en politieke kracht van het gelijkheidsbeginsel dat, zo verwachtte hij, ook in Europa zijn doorwerking zou krijgen. Aan dit type analyse kwam Groen nauwelijks toe, want hij bewoog zich eerst en vooral op het hoge niveau van de polariteit tussen ongeloof en revolutie. Dat mag men de profeet Groen niet verwijten, het mag ons de ogen niet doen sluiten voor de geldigheid van tal van andere analytische invalshoeken. En dat is relevant voor ons politieke gebruik van zijn werk.

Meer dan waarden en normen

Een politicus moet zich realiseren dat er meer is dan filosofie of waarden en normen. Het ongeloof en de revolutiegeest, door Groen op hoog niveau bestreden, zijn in hun doorwerking ook gestuit door andere, reëel politieke factoren. Zo is het gif van de klassenstrijd bestreden door de organisatie van niet-revolutionaire arbeiders in coöperatieve vakbonden. Datzelfde kan gezegd worden van het programma van sociale wetgeving, gestart aan het einde van de negentiende eeuw, uitlopend in de verzorgingsstaat van de twintigste eeuw. Het gif van het nationalisme is eerst vergeefs bestreden met de oprichting van de Volkenbond in het interbellum, maar was na de Tweede Wereldoorlog grotendeels uitgewerkt. Daarnaast kan er kortsluiting optreden wanneer bijvoorbeeld een filosofisch of theologisch begrip als de 'antithese' in de politiek een programmatische betekenis krijgt. Abraham Kuyper heeft dit gedaan, de Amerikaans president George Bush evenzo met zijn retoriek van de "axis of evil" en, zij het in afgezwakte vorm, iets vergelijkbaars kenmerkte destijds het kerkistische ledenbeleid van het GPV. Echter, de antithese, de strijd tussen geloof en ongeloof of tussen goed en kwaad, loopt dwars het mensenhart heen en is politiek dan ook geen geschikt organisatiebeginsel. Belangrijker voor de gezondheid van een politiek stelsel dan waarden en normen, zijn soms ook de herinneringen aan verschrikkelijke periodes van vernietiging en terreur. Het Handvest van de Verenigde Naties, de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens en de ontwikkeling van het internationale recht waren antwoorden op de Tweede Wereldoorlog en vormden decennialang de solide grondslagen van vrijheid en democratie in het vrije Westen. Daar kan nog de contrastervaring van dat vrije Westen met de onvrijheden van het communistische Oosten aan worden toegevoegd. Kortom, met Groen mag tegen de revolutie het evangelie hoog worden gehouden, maar er is meer te zeggen. Politici zijn geen evangelisten.

Dictatuur van de meerderheid

Groen heeft gereflecteerd op de fundamentele ideologische ontwikkelingen van zijn tijd. Die tijd ligt inmiddels ver achter ons en nieuwe historische ervaringen hebben zich in ons geheugen vastgezet. Het is daarom gekunsteld om het

‘De antithese, de strijd tussen geloof en ongeloof of tussen goed en kwaad, loopt dwars het mensenhart heen en is politiek dan ook geen geschikt organisatiebeginsel’

oordeel van Groen te vragen over bijvoorbeeld de Europese integratie of het moslimterrorisme. Ons kritisch denken moet met zijn tijd meegaan en zich continu reformeren. Intussen blijft het leerzaam te luisteren naar de grote politieke profeten van de negentiende eeuw, die houvast zochten bij het evangelie en de geschiedenis. Groen was zo iemand. Daarnaast was er Tocqueville, congeniaal met het politieke denken van Groen, maar minder evangelisch en meer visionair. Beide aristocratische denkers hebben gewaarschuwd tegen de gevaren van een ‘dictatuur van de meerderheid’ in de moderne democratie. Dat blijft relevant. In Nederland hebben we de periode van de Verzuiling achter de rug. Men hoeft daar niet naar terug te verlangen om toch te constateren en te betreuren dat met dat verdwijnen van het georganiseerde pluralisme op godsdienstige en levensbeschouwelijke grondslag, de fundamentele notie van pluralisme zelf een knauw heeft gekregen. Als het goed is vloeit uit een doorleefd besef van de waarde van grondwettelijke vrijheidsrechten als die van godsdienst en meningsuiting een even doorleefd accepteren van een reëel pluralisme voort waarin men verschillen van mening accepteert en respecteert. Dat besef is aan het verdwijnen.

Pluralisme als waarde en praktijk

De constitutionele ruimte waarbinnen men vrij is zijn godsdienst te belijden, zijn mening te uiten, zijn school te kiezen of zich te verenigen met anderen, zal resulteren in een pluralistische samenleving met een verscheidenheid aan overtuigingen, meningen en organisaties. Die verscheidenheid, dat pluralisme kan echter bedreigd worden wanneer in dat constitutionele vrije veld een meerderheidsmacht dominant dreigt te worden. Dat was in de negentiende eeuw met de opkomst van moderne democratische vormen de beduchtheid van Groen en Tocqueville. Het pluralisme als waarde en als praktijk wordt in onze tijd bedreigd door de radicalisering van de liberale vrijheidsidee. In die radicalisering wordt bijvoorbeeld de vrijheid van meningsuiting op agressieve wijze uitgerekt tot het recht van beledigen, worden het zogenaamde homohuwelijk en de homoseksualiteit verheven tot iconen van permissiviteit waarover geen verschil van mening meer wordt geduld en wordt de voor liberalen altijd

storende stem van de kerk teruggeslagen naar het ongevaarlijke privéterrein. Voeg daarbij de steeds meer publiek geuite weerzin binnen het populistisch vertoog tegen de islam en moslims en de afzwakking van het pluralisme in het onderwijs door pleidooien voor de opheffing van het bijzonder onderwijs en het wordt wat benauwd in Nederland. Niet alleen voor moslims. Een politieke partij als de ChristenUnie zou zich daarom uit overtuiging en om redenen van eigenbelang kunnen profileren als de partij van het pluralisme. De kunst is om dat niet op defensieve wijze te doen, want dan bevestigt men impliciet het gelijk van de meerderheid, maar offensief, als hoeder van de constitutionele ruimte die verscheidenheid aan meningen principieel mogelijk maakt. Politiek is dan weer strijd binnen gegeven kaders, niet om bepaalde (liberale) waarden op te leggen, maar om elkaar op te scherpen, het vertrouwen van de burger te winnen en verdedigbare compromissen te sluiten om het land regeerbaar te doen blijven. Het is goed wanneer politici in een campagne of een debat zichtbaar maken vanuit welke waarden normen zij tot een programmatische keuze komen. Het oogmerk is het afleggen van verantwoording, niet om elkaar geheel te overtuigen. De overheid gaat niet over de waarheid, daarvoor moet men elders zijn. De kunst van het politieke bedrijf is om de eigen waarden en normen zodanig operationeel te maken dat er, gegeven het democratisch pluralisme, toch bruggen geslagen kunnen worden naar de tegenstander in campagne en debat met wie men om redenen van de regeerplicht daarna moet samenwerken. En dreigen we daarbij te pragmatisch te worden dan nemen we *Ongeloof en Revolutie* van Groen van Prinsterer ter hand om weer onder spanning te komen staan. ■

Auteur

Eimert van Middelkoop was lid van de Tweede Kamer (1989, GPV-2002, ChristenUnie), was lid van de Eerste Kamer (2003-2007), was Minister van Defensie (2007-2010, Kabinet Balkenende IV) en Minister van Wonen, Wijken en Integratie (2010, Kabinet Balkenende IV).

INTERVIEW MET KIM PUTTERS

Hoe gaat het met Nederland?

DOOR MIRJAM KOSTEN EN GEERT JAN SPIJKER

Het Sociaal en Cultureel Planbureau publiceert onder meer *Continu Onderzoek Burgerperspectieven* – kwartaalberichten waarin de resultaten staan van onderzoek naar hoe het met de Nederlander en Nederland gaat. We spreken directeur Kim Putters om te horen hoe het er nu voorstaat. Wat is het ‘wij’ van Nederland en waar liggen de scheidslijnen in onze samenleving? En: wat is de rol van politici in dat landschap?

Hoe gaat het met Nederland?

De Nederlandse samenleving blijft een samenleving met een hoge kwaliteit van leven, breed in de bevolking. We zijn gelukkig. We hebben een overheid die nog steeds heel veel voor je regelt als je niet mee kunt komen. We kijken alleen niet zo positief naar die overheid; daar zie je een groot verschil met Scandinavische landen, waar mensen ook gewoon blij kunnen zijn over met overheid. Nederlanders zijn niet zo snel blij met de overheid.

Vanmorgen werd duidelijk dat Trump de Amerikaanse verkiezingen heeft gewonnen. Bent u verrast over de uitslag?

In een column in het Financieel Dagblad schreef ik “Trump en Clinton zijn beiden onderdeel van de oude politiek en de oude economie, maar de kandidaat die zich het meest gedwongen voelt om de verbinding met de afgehaakte burgers aan te gaan, komt in het Witte Huis. En zo onterecht is dat niet.” Dat zegt nog niet zoveel over de vraag of ik er blij mee ben. Er zijn nog analyses nodig, om te zien waar die stemmen vandaan komen. Maar alles wijst er op dat Trump een groep heeft weten aan te spreken die zich achtergesteld voelt. Een groep die misschien anders niet was gaan stemmen. Een groep die zegt: “ik verzet me tegen het systeem, ik wil ook meedoen en meedelen in de welvaart. Ik zie dat immigranten in ons land komen en ook banen verdringen, we vechten in het buitenland maar wat hebben we daar zelf aan?” Dat sentiment heeft Trump aangeboord en hij wist die mensen te mobiliseren. Net zo goed als dat bij de Brexit gebeurde en zoals Pim Fortuyn dat destijds bij ons deed. Trump heeft die scheidslijnen effectief gecultiveerd; hij

heeft eerst die scheidslijn naar boven getild en de ene kant ervan gepakt. Dat levert echter niet automatisch verbinding op.

Trump boort een negatief sentiment aan. Hebben politici niet eerder de taak om een verbindende taal te spreken?

Tja, wie ben ik om iets te zeggen over hoe politici zich moeten uiten. Ik denk dat taal niet onschuldig is. En ik denk dat politici zich moeten realiseren dat je stuurt met taal. Wij zien in onze kwartaalonderzoeken *Burgerperspectieven* hoe het vertrouwen van de Nederlanders in de politiek zich ontwikkelt. Daarin zien we dat fatsoen, normen en waarden bijna altijd in de top drie van het nationaal probleembesef zitten. Mensen zijn uiteindelijk helemaal niet positief over politici die elkaar rollebollend over de straat uitschelden voor van alles en nog wat. Tegelijkertijd zie je natuurlijk ook dat wanneer sommige politici taboes doorbreken, dat gezegd wordt: “eindelijk zegt iemand waar het op staat.” Dus er zit een beetje een spanning op de lijn maar ik denk wel dat Nederlanders van nature niet zo zitten te wachten op mensen die heel erg schreeuwen en denken alle wijsheid in pacht hebben. Ik geloof dat Nederlanders altijd iets meer pacificerend zijn dan bijvoorbeeld Amerikanen – maar dat is wel erg aan het veranderen; ons politiek klimaat is ook wel echt veranderd in de afgelopen decennia. Als verkiezingen alleen maar opleveren dat de samenleving verder uit elkaar raakt, met het risico op conflictueuze verhoudingen, is dat niet goed voor een samenleving. *As simple as that*. Er moet ook weer verbinding gelegd worden om een stap verder te komen in de samenleving.

Wat zijn belangrijke scheidslijnen in Nederland?

Onze samenleving is niet zo sterk gepolariseerd als die in Amerika. Vooral opleidingsniveau en etniciteit zie ik als zorgpunten. Etniciteit als scheidslijn is in omvang minder groot, maar in mijn ogen qua explosiviteit wel weer groter. Dan heb ik het over de spanningen rond Turkse Nederlanders en Marokkaanse Nederlanders en moslims in Nederland. Het onderlinge onbegrip en het ontbreken van elk gedeeld referentiekader tussen die groep van bijna een miljoen mensen en andere Nederlanders, dat baart mij heel veel zorgen om dat het een explosieve situatie is, die ieder moment kan ontvlammen.

Is het zo erg, wat bedoelt u met ontvlammen?

Ik denk dat het onbegrip zo groot is dat mensen heel snel tegenover elkaar kunnen staan. We hebben hier gelukkig nog geen aanslagen gehad, maar ze zijn steeds dichterbij gekomen. Ik denk dat Nederland heel veel moeite heeft om daarmee om te gaan. Wij hebben veel onderzoek onder Turkse en Marokkaanse Nederlanders gedaan, onder jongeren, en daar komt dit beeld uit naar voren: Je bent met eenzelfde CV als die van een autochtone jaargenoot drie keer zo vaak werkloos. Zij zeggen: "het maakt niet uit, we doen alles wat de Nederlandse samenleving ons vraagt, wat onze ouders niet konden, maar we krijgen die baan nog niet. We horen er hier niet bij, moeten continue uitleggen dat we moslim zijn maar geen Kalasnikov dragen. We moeten ons verantwoorden voor aanslagen die elders in de wereld gebeuren." Tegelijkertijd is het ook niet zo gek als 63% van de Marokkaanse jongens in aanraking met politie en justitie komt dat je dan niet meteen een baan krijgt: er speelt ook wel iets aan die kant van de lijn. Kortom: er is een mengelmoes van factoren die voor heel veel verwijdering zorgt.

Wat is het risico van die verwijdering?

De uitvlucht voor veel van deze jongeren is het moslim-zijn. Laat dat nu precies de angst cultiveren van de rest van Nederland. Want wat zien heel veel andere Nederlanders? Die zien mensen steeds vaker een moskee ingaan terwijl ze zelf nog nooit een stap in een kerk hebben gezet. Er groeit in ons land een generatie op, die niet is opgegroeid met kerkgang maar die wel ziet dat er aanslagen gepleegd worden door moslims. Het is voor een groot deel van de wereld heel normaal

om naar een kerk of moskee te gaan; en wij beginnen dat steeds enger te vinden in Nederland.

Dan ligt het probleem toch ook wel een beetje bij het Nederland dat niet met religie om kan gaan?

Wij zijn het snelst geseculariseerde land in Europa. Dat hebben we niet zo in de gaten, maar geen land om ons heen in zo snel geseculariseerd als wij. Wij denken alsmaar dat wij de maat van de dingen zijn – nu zeg ik het iets te bot – maar dat is natuurlijk niet zo. De hele wereld om ons heen is geloviger. Of: belijdt zijn geloof actiever.

Wij zijn een eiland van seculariteit?

Ook dat moet je weer nuanceren. Wanneer we in een onderzoek als *God in Nederland* concluderen dat 84% van de Nederlanders niet meer naar de kerk gaat, betekent dat niet dat 84% van de Nederlanders gelooft dat er niets is tussen hemel en aarde. Integendeel, we zien juist een hele grote variëteit van huiskamerdiensten, van online activiteiten van religieuzen tot yoga en meditatie, die toch ook iets met zingeving te maken hebben. Kortom: Nederlanders zijn wel degelijk zoekende naar iets dat zin aan het leven geeft. Alleen, we zijn er voor een deel een beetje onhandig in geworden omdat we die instituties niet meer zo hebben.

Die verwijdering tussen mensen van verschillend opleidingsniveau en verschillende etniciteiten, kunnen we daar met beleid iets tegen doen?

We kijken allemaal naar de politiek. Historisch gezien zijn we een land van pacificatie, van groepen die zichzelf organiseren, van een overheid op afstand. Langzaam maar zeker zijn we ontzuild, we zijn geseculariseerd, de verzorgingsstaat ontstond en de overheid is almachtiger geworden. Grotendeels is de maatschappelijke democratie en zijn de maatschappelijke verbanden verdwenen. Wat de consequentie daarvan is: alles is politiek geworden in dit land. De democratie is in ons land verengt tot politiek, het parlement, de gemeenteraad. We komen uit een geschiedenis waarin democratie er ook over ging wat jij in de buurt te zeggen had en in het ziekenhuis, de school en de kerk. Je kon er zeker van zijn dat je ook aan de onderkant van de arbeidsmarkt met een goed gesprek met je dominee of de rector van de school ervoor zorgde dat je punt bij politici terecht kwam. Dat waren achterkamertjes en daar was ook niet iedereen

‘Politici gaan steeds meer beloven en kunnen steeds minder waarmaken. We moeten zoeken naar de verbinding tussen overheid en samenleving en ook het bedrijfsleven’

tevreden over. Maar je had er nog het gevoel bij dat maatschappelijke verbanden en de politiek enigszins met elkaar communiceerden. Dat laatste is verdwenen en daardoor is elk probleem politiek geworden. Wat jij vroeger misschien via de school probeerde op te lossen met de dominee of de buurt, dat is gelijk een probleem voor de gemeenteraad of de Tweede Kamer.

Vindt u dat een probleem?

Het heeft de verwachtingen ten aanzien van de overheid zo hoog gemaakt dat ze onmogelijk waar te maken zijn. En dat heeft in mijn ogen bewerkstelligd dat opeenvolgende verkiezingen steeds grotere teleurstellingen zijn geworden. Want politici gaan steeds meer beloven en kunnen steeds minder waarmaken. We moeten zoeken naar de verbinding tussen overheid en samenleving en ook het bedrijfsleven. Kan dat nog anders in deze tijd? Ik heb het antwoord ook niet helemaal, want wat ik ook zie, is dat het door die privatiseringen wel heel erg ingewikkeld wordt om in al die voorzieningen weer enigszins eigenaarschap van de gemeenschap in te brengen.

Brengen referenda de democratie weer dichterbij de burger?

Zolang het debat over zeggenschap beperkt blijft tot referenda, gaan die ons de oplossing niet brengen. Mensen zijn hoger opgeleid en willen en kunnen meer inspraak hebben. Ik denk dat referenda, vormen van directe zeggenschap, beter doordacht moeten worden. Er moeten heldere spelregels komen met kwaliteit van informatie zodat mensen weten waarover het gaat. Je moet het goed in combinatie met die representatieve democratie doordenken. Dat was absoluut niet het geval bij het Oekraïense referendum. Het beeld ontstaat van een onmachtige politiek die niet weet wat ze er mee moet. En dan heb ik het niet alleen over premier Rutte die met lege handen in Europa staat, maar over het hele Nederlandse Parlement dat niet meer weet wat het verschil is tussen een correctief en een bindend referendum, terwijl ze zelf in een wet hebben vastgesteld dat het om een correctief referendum gaat. Ik begrijp de totale verwarring en de boosheid eromheen als er niets mee gedaan wordt. Maar inderdaad, we zullen referenda anders moeten verankeren.

Maar er is dus meer nodig?

We hadden het net over die maatschappelijk verbanden. Die maatschappelijke democratie hebben we veel meer nodig. We gaan de onvrede en het onbehagen niet oplossen door alleen maar meer referenda te organiseren; er zal ook iets moeten gebeuren in de organiseren van het eigenaarschap bijvoorbeeld, in die coöperatieve verbanden. Zodat mensen weer het idee hebben dat als hun ouders in een verpleeghuis zitten dat ze er iets te zeggen hebt en dat ze er onderdeel van zijn. Er is iets breder nodig. Er ligt een voorstel van de beide Kamers om in een staatscommissie het parlementair stelsel te onderzoeken. Ik hoop dat het kabinet dat overneemt op een manier die breder is. Namelijk door niet alleen te kijken of de Eerste Kamer nu moet blijven bestaan – dat zou weer een enorm naar binnen gekeerde exercitie op het Binnenhof zijn – maar om dit totaalplaatje in kaart te brengen. Wat betekent democratie in Nederland? En dat is niet alleen politiek, dat is van oudsher de samenleving. Dus de vraag is: kunnen we een totaal pakket van maatregelen met elkaar bedenken? En dan heb ik het ook over referenda. Er zijn de laatste tijd prachtige rapporten verschenen van de VNG en Commissie van der Donk, en er staan bestuurders op die nieuwe vormen van democratie willen (Code Oranje), dus ik denk dat er tal van ideeën op tafel liggen om dat goed te doen. Zo’n staatscommissie zou daar bij kunnen helpen om dat kracht bij te zetten.

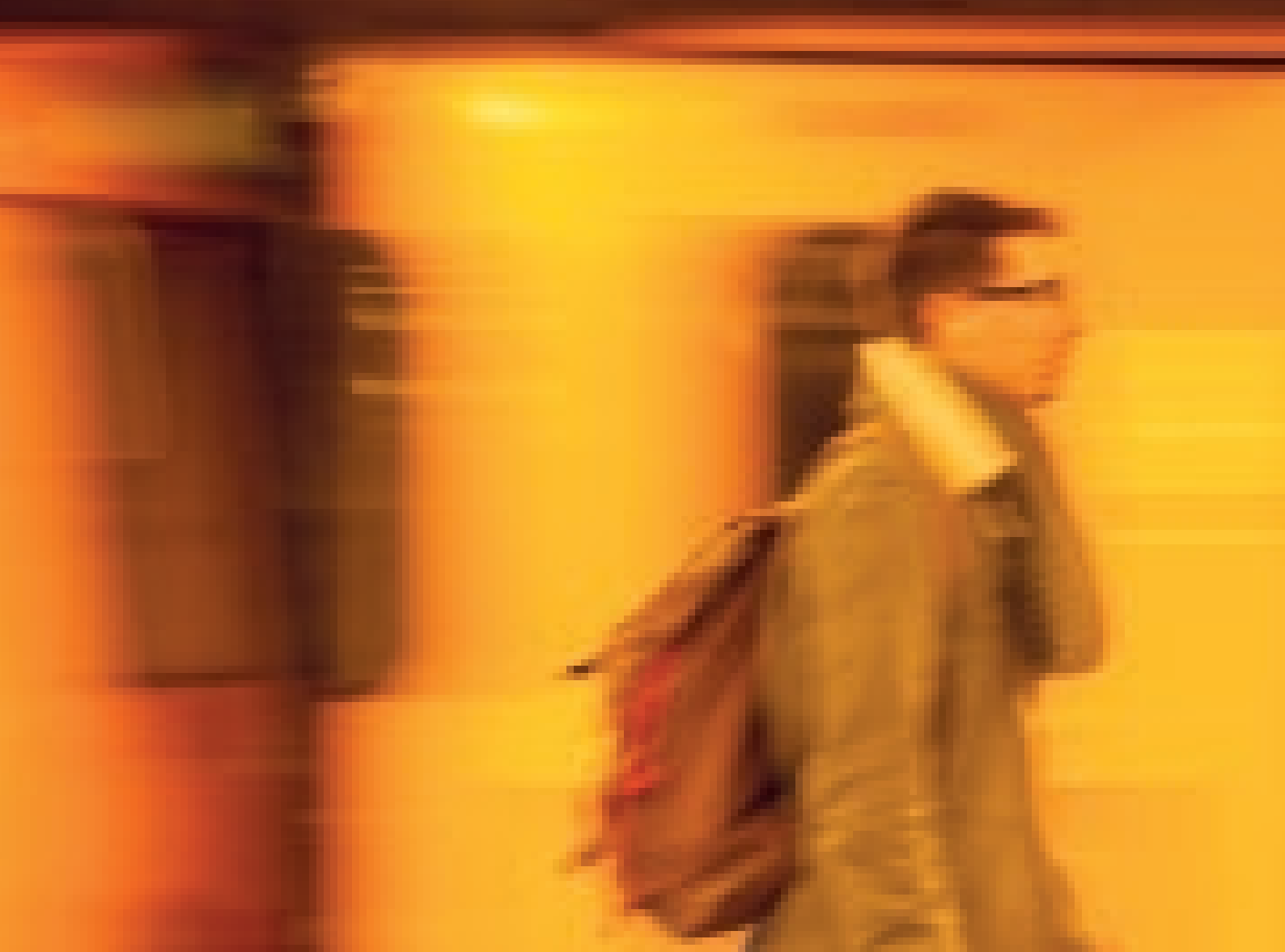
Ik kan me voorstellen dat politici ook wel een beetje benauwd zijn geworden voor de burger die ze zagen bij de vluchtelingenopvang.

Die was niet coöperatief.

Als dat onze samenleving is, als die boosheid in onze samenleving zit, dan is het ergste wat je kunt doen eromheen kijken. Als hij er is – en hij blijkt er te zijn – dan is dat onderdeel van onze samenleving en dan zul je dat in de ogen moeten kijken: politiek is niet voor bange mensen. ■

Personalia

Prof. Dr. Kim Putters is directeur van het Sociaal en Cultureel Planbureau.

DOOR MARTINE VONK **Waarden zijn terug in het politieke debat. Tenminste, ze waren altijd aanwezig, maar ze mogen weer benoemd worden. Maar wat zijn waarden eigenlijk? En als de ene politicus spreekt over de waarde vrijheid, bedoelt hij dan hetzelfde als wanneer een politicus van een andere partij ditzelfde woord in de mond neemt? Nee, in veel gevallen niet. Hoe wegen we waarden en hoe kunnen we als ChristenUnie-politici vanuit onze waarden samenwerken met andere politieke partijen?**

Wat bedoelen we met waarden?

Sociaal psycholoog Shalom Schwarz omschrijft waarden als gewenste doelen die dienen als leidende principes in het leven van mensen.¹ Eerder al definieerde cultureel antropoloog Clyde Kluckhohn waarden als overtuigingen over het wenselijke die de keuzes uit beschikbare middelen en mogelijkheden beïnvloeden.² Waarden staan dus voor ideeën over gewenste situaties in de toekomst die tegelijkertijd onze afwegingen beïnvloeden op weg naar die gewenste situaties. Op weg naar de verkiezingen horen we politici spreken over ‘onze’ waarden, alsof deze als vanzelfsprekend door iedereen, of minstens een ruime meerderheid van de bevolking, worden gedeeld. Nu is het zo dat de waarden zelf inderdaad vaak wel worden gedeeld (vrijwel iedereen vindt veiligheid en vrijheid belangrijk), maar dat niet iedereen dezelfde betekenis geeft aan deze waarden.

Neem de waarde vrijheid. Degene die dit noemt als belangrijke waarde heeft een bepaald idee bij wat hij verstaat onder vrijheid. Het is echter wel nodig om te weten wat deze persoon verstaat onder vrijheid. Is het de totale afwezigheid van overheidsbemoeienis, zodat ieder kan doen en

Politieke waardenweping

laten wat hij wil? Of betekent vrijheid juist een beperking van deze totale vrijheid van individuen, zodat ook minderheden ruimte houden om hun ideeën uit te werken? Om een actuele kwestie te noemen: is het vrijheid wanneer alle scholen algemeen openbaar onderwijs verzorgen, of is het juist vrijheid wanneer scholen de keuze hebben om een specifieke religieuze overtuiging vorm te geven? Dit voorbeeld laat zien dat het noemen van de waarde vrijheid ons nog niet echt verder brengt, zolang de persoon in kwestie niet toelicht wat hij precies bedoelt met deze waarde.

Normen en waarden

Waarden worden vaak in één adem genoemd met normen: 'het normen-en-waarden-debat'. Toch zijn waarden en normen niet hetzelfde. Waarden geven het gewenste eindbeeld aan, terwijl normen afspraken zijn hoe deze waarden te kunnen realiseren. De norm 'stoppen voor een rood stoplicht' is bedoeld om de waarde 'veiligheid' waar te kunnen maken. Belangrijk is dus om de niet de norm centraal te stellen, maar de waarde. De norm is slechts een weg om de gewenste waarde te realiseren. Voor politici is het belangrijk zich niet vast te bijten in de

normen, maar uit te zoomen en open te staan voor andere manieren om de onderliggende waarden te kunnen realiseren. Misschien is de veiligheid in dit voorbeeld wel beter gediend met een rotonde. Wel is het mogelijk om vanuit verschillende waarden tot dezelfde standpunten komen. Dat is interessant wanneer je als politicus een meerderheid voor een voorstel probeert te krijgen bij andere partijen. Een voorbeeld is de zondagsrust. De norm 'geen winkels open op zondag' wordt bij de meeste ChristenUnie politici vooral gesteld om de waarde 'zondagsheiliging' vorm te kunnen geven. Andere partijen zullen deze waarde misschien niet delen, maar staan wel open voor zondagsluiting, omdat het economisch weinig voordelen heeft voor kleine ondernemers. Of omdat uit onderzoek blijkt dat een dag per week rust goed is voor de gezondheid van mensen. De uitdaging is dus om aan te sluiten op het diepere niveau van waarden van anderen, om uiteindelijk je eigen waarden te kunnen realiseren. Hier kom ik later op terug.

Botsende waarden

Mensen hebben meestal meerdere waarden tegelijk die variëren in belangrijkheid. Sociaal psychologen

spreken in dit verband van een waardenhiërarchie. De belangrijkste waarden staan bovenaan en zullen sterk bevochten worden. Vrijheid van godsdienst is zo'n waarde voor de ChristenUnie. Andere waarden zijn weliswaar belangrijk, maar zijn meer onderhandelbaar. Wanneer waarden met elkaar botsen wordt deze hiërarchie duidelijk. Het politieke debat leent zich bij uitstek voor botsende waarden. De kunst is om dit debat niet alleen te voeren op het niveau van verschil van mening, maar dieper in te steken door de botsende waarden boven tafel te krijgen. Dan gaat het debat over het 'waarom en waartoe' in plaats van alleen over het 'wat'; over de waarden dus in plaats van alleen over de normen. Dat in het debat tussen verschillende partijen waarden botsen, ligt voor de hand. Maar ook binnen de partij kunnen waarden botsen. In onze eigen lokale fractie hebben we bijvoorbeeld veel gediscussieerd over het wel of niet plaatsen van windmolens. Bij het afpellen van onze standpunten kwamen verschillende waarden aan bod. Duurzaamheid is een belangrijke waarde, al verschillen ook hierbij soms de meningen over wat nu wel en niet duurzaam is. Bij deze vraag helpt het om de feiten boven tafel te krijgen. Een andere waarde is het draagvlak onder bewoners: mensen uit de directe omgeving van de beoogde molen waren fel tegen plaatsing. Anderen waren juist positief. Een derde waarde is behoud van de lokale economie. Een naastgelegen biologisch kippenbedrijf verwachtte een negatief effect van de molens op het gedrag van de buiten scharrelende kippen. Nog een ander benadrukte de impact van de windmolens op het landschap. Al met al botsten de waarden vooral langs de lijn collectieve waarden (duurzame energie) en individuele waarden (behoud lokale economie) en langs de lijn korte termijn (draagvlak bewoners) en lange termijn (vermindering noodzaak fossiele brandstoffen, inperking klimateffecten). Je zag dat de waardenhiërarchie bij de afzonderlijke fractieleden verschilde. Hier hebben we een goed inhoudelijk debat over kunnen voeren en gezocht naar een zo goed mogelijk gedragen standpunt. Soms lukt dat door bepaalde waarden anders vorm te geven. Het draagvlak hebben we bijvoorbeeld geprobeerd te vergroten door in de gemeenteraad erop aan te dringen dat bewoners ook een economisch belang kunnen hebben in de windmolens via een coöperatie. Om de landschappelijke waarden te realiseren hebben we een compensatiefonds in het leven geroepen.

Basiswaarden van de ChristenUnie

Ook al hebben individuele ChristenUnie-politici verschillende waardenhiërarchieën en is het goed ons dat te realiseren, vinden we elkaar in de kernwaarden van de partij. In het Kernprogramma beschrijft de ChristenUnie waarop de partij haar politiek baseert. Naast het 'richtinggevend perspectief' (geloof, hoop en liefde) en het 'vaste fundament' (de Bijbel en traditie van christelijk denken), formuleert de partij drie centrale kernwaarden die leidend zijn in politieke afwegingen: dienstbare samenleving, geloofsvrijheid en waardevol leven. De dienstbare samenleving staat voor een bescheiden overheid die ruimte biedt aan mensen om zelf hun verantwoordelijkheden in zorg en samenwerking te nemen. Geloofsvrijheid staat voor de vrijheid van mensen om hun geloof en overtuiging te mogen delen in de samenleving. Waardevol leven gaat over zowel duurzaamheid van de leefomgeving als over behoud van waardigheid van mensen. Op de website van het Wetenschappelijk Instituut hebben verschillende mensen gastblogs geschreven om deze waarden nader te duiden.

Vaste waarden?

Strikt genomen zijn deze kernwaarden zelf geen waarden, maar paraplubegrippen met onderliggende waarden. Deze worden benoemd in de toelichting: vrijheid, verantwoordelijkheid, dienstbaarheid, respect, kwetsbaarheid, waardigheid en rechtvaardigheid. De vraag is hoe vast deze waarden staan. Ik denk dat het goed mogelijk is dat er in de tijd accentverschuivingen plaatsvinden in de uitwerking ervan of dat de waardenhiërarchie zelf verandert, terwijl de kern blijft bestaan. Dit heeft enerzijds te maken met verschuivingen in de partij zelf. Denk bijvoorbeeld aan de grondslag die in juni 2015 is aangepast. Als duiding van het christelijk geloof wordt nu verwezen naar de Geloofsbelijdenis van Nicea. Daarvoor stonden de Drie Formulieren van Enigheid veel meer centraal. Doordat de achterban van de ChristenUnie verbreedt, dekt de Geloofsbelijdenis van Nicea nu beter de kern van het gedeelde Christelijk geloof.

Veranderingen hebben anderzijds te maken met een veranderende samenleving, waarin accenten verschuiven. We zien dat de waarden genoemd in het conceptverkiezingsprogramma net iets afwijken van die in de toelichting op het Kernprogramma. In het verkiezingsprogramma worden ook naastenlief-

‘Het politieke debat leent zich bij uitstek voor botsende waarden’

de, verdraagzaamheid en zorg voor de schepping expliciet genoemd als basiswaarden. Het accent in het huidige conceptverkiezingsprogramma ligt sterker op vrijheid dan voorheen. Door de tijd heen zien we dus globaal dezelfde waarden, maar wel met andere accenten en in steeds een net iets andere waardenhiërarchie.

Bovengenoemde waarden blijven nog vrij abstract. De waarden worden concreter gemaakt in de specifieke maatregelen en plannen in het verkiezingsprogramma. De totstandkoming van zo’n verkiezingsprogramma is een spannend proces, omdat je dan de waarden tegen elkaar moet gaan afwegen. Hoe verhoudt een bescheiden overheid zich tot het opkomen voor kwetsbare mensen? Waar houdt de verantwoordelijkheid van burgers op en waar zijn maatregelen vanuit Den Haag of gemeenten nodig? Wat is barmhartig en rechtvaardig in het vluchtelingenvraagstuk? Hoe verhouden landbouw en natuur zich tot elkaar? We vinden dierwelzijn belangrijk, maar waar liggen de grenzen? Juist op al die schuurpunten komt het erop aan wat de betekenis van de waarden werkelijk is en wat we het meest belangrijk vinden. De kunst is steeds om de afweging op het niveau van onderliggende waarden te krijgen en dan te kiezen voor het standpunt met het grootste draagvlak en dat het dichtst staat bij de kernwaarden.

Waarden als verbinding

Deze gerichtheid op waarden geldt niet alleen binnen de partij, maar ook in de samenwerking met andere partijen. Dit geldt in het algemeen maar in het bijzonder wanneer je steun zoekt voor een bepaald voorstel. Ik noem daar drie redenen voor. De eerste is dat je door te zoeken naar leidende waarden de persoon of partij tegenover je serieus neemt. Je laat je niet tegenhouden door een mening die de jouwe niet is, maar je graaft dieper naar wat de ander drijft. Je raakt daarbij aan de overtuigingen en

integriteit van de ander. Hiermee bouw je relaties op waar je in de toekomst op kunt voortbouwen. De tweede reden is dat je doorvraagt naar wat de ander eigenlijk wil. Als je allebei zegt het goede voor de samenleving te zoeken, is nog lang niet helder dat je ook hetzelfde wilt. Daarvoor moet je doorgraven naar onderliggende waarden. Zo kun je erachter komen dat je misschien wel dezelfde begrippen gebruikt (zoals vrijheid, verantwoordelijkheid, veiligheid), maar dat je deze begrippen anders invult. Of juist andersom, dat je aanvliegroute vanuit diepliggende waarden verschilt, maar dat je elkaar kunt vinden op een bepaald standpunt. Een mooi recent voorbeeld daarvan is het behoud van kerkelijk erfgoed waarbij D66 en de ChristenUnie, gedreven vanuit totaal verschillende drijfveren, elkaar toch vonden.

De derde reden is dat wanneer je partners vindt voor je voorstel of motie waarbij alle partijen aansluiting vinden op hun eigen waarden, dit leidt tot draagvlak dat geworteld is in overtuigingen. De partijen zullen niet zo snel afstand nemen van dit standpunt, omdat dit raakt aan hun basiswaarden, waardoor de kans dat een plan slaagt aanzienlijk toeneemt.

Hoopvol realistisch

De uitdaging is dus om helder voor ogen te hebben wat partijen, maar ook individuele politici binnen die partijen, belangrijke waarden vinden en hen daarop aan te spreken. Dit zal wellicht vooral buiten de vergaderzaal plaatsvinden, omdat de realiteit van het politieke debat helaas vaak weinig ruimte laat voor debat op waarden-niveau. Het past bij de ChristenUnie om daar ook in het debat aandacht aan te blijven besteden. En dan bedoel ik niet alleen noemen dat waarden belangrijk voor ons zijn, maar vooral welke waarden en wat we daarmee bedoelen. De naam van het verkiezingsprogramma, ‘Hoopvol realistisch’, dekt beide kanten van de definitie van waarden waar ik dit artikel mee begon: gewenste, hoopvolle, situaties in de toekomst en de realistische afwegingen op weg daar naar toe. Werken vanuit waarden leidt tot politiek vanuit het hart. ■

Noten

- 1 ZS.H. Schwarz en A. Reuling (1995). Value Priorities and Religiosity in Four Western Religions. *Social Psychology Quarterly*, 58(2) 88-107.
- 2 C.K. Kluckhohn (1951). *Values and Value Orientations in the Theory of Action*. in: T. Parsons & E. A. Shils (Eds.), *Toward a General Theory of Action*. Cambridge, MA: Harvard University Press., 395.

Auteur

Dr. Martine Vonk is hoofdredacteur van *DenkWijzer* en lid van het Curatorium van het Wetenschappelijk Instituut. Ze werkt als lector Ethiek en Technologie bij Saxion.

Alle scholen zijn bijzonder

DOOR EPP0 BRUINS In de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen klinken pleidooien voor een acceptatieplicht, afschaffen van financiële gelijkstelling openbaar en bijzonder onderwijs en het helemaal verbieden van bijzonder onderwijs. Hoeveel ruimte is er voor verschil?

Toen de Franse Revolutie in het begin van de negentiende eeuw ons land overspoelde, kwam al gauw de gedachte van staatsonderwijs als middel om het volk te verheffen. De overheid werd gezien als neutrale macht die weet wat goed is voor de kinderen. Deze liberale verlichtingsgedachte heeft in Nederland nooit echt voet aan de grond gekregen. Vanaf het moment dat in 1848 onderwijsvrijheid ontstond onder de nieuwe grondwet van de liberaal Thorbecke, verenigden ouders van allerlei gezinden zich om overal in het land bijzondere scholen te stichten. Met de leerplicht die op 1 januari 1901 inging, bleek de behoefte aan 'een school die bij je past' nog groter te worden.

Het werd door velen dan ook als een overwinning gevoeld dat vanaf 1917 het bijzonder onderwijs niet langer financieel werd achtergesteld ten opzichte van het openbaar onderwijs. Deze gelijkstelling is vervat in het huidige Artikel 23 van de grondwet.

‘Het opmerkelijke is dat Artikel 23, toen ons land nog overwegend christelijk was, juist het voortbestaan van *openbare* scholen in iedere gemeente heeft beschermd’

Anno 2016 zien we dat nog steeds tweederde van de ouders hun kind naar een bijzondere school stuurt. Bovendien is ruim tachtig procent tevreden tot zeer tevreden met de keuze aan schooltypes in hun omgeving, zo blijkt uit recent onderzoek van TNS-NIPO in opdracht van Verus en VGS.

Dooddoeners

Het is dan ook onbegrijpelijk dat er een roep is om het bijzonder onderwijs niet meer te financieren of zelfs te verbieden. Een waaier aan mythes en dooddoeners wordt daarbij gebruikt als zogenaamd argument. Het bijzonder onderwijs zou segregatie in de hand werken. In werkelijkheid zien we dat op bijzondere scholen relatief net zoveel kinderen van allochtone afkomst zitten als op openbare scholen; het is veeleer de samenstelling van de wijk die de samenstelling van de school bepaalt. Bijzonder onderwijs zou ook niet meer 'van deze tijd' zijn. Maar wie bepaalt wat 'van deze tijd' is? En het onderwijs zou een afspiegeling van de samenleving moeten zijn, terwijl juist Artikel 23 dat mogelijk maakt omdat iedereen het recht heeft zich te verenigen en een school te starten. Dat dat in de praktijk moeilijk is vanwege de hoge stichtingsnormen en de krimpende bevolking, heeft niets te maken met de inhoud van Artikel 23.

De roep om de afschaffing van Artikel 23 komt politiek van links én rechts, van liberaal en socialistisch. Beide stromingen zijn kinderen van de Franse Revolutie. Links en rechts zetten daarmee vierduizend basisscholen en meer dan honderdduizend leraren in de beklaagdenbank.

De keerzijde van Artikel 23

Het opmerkelijke is dat Artikel 23, toen ons land nog overwegend christelijk was, juist het voortbestaan van *openbare* scholen in iedere gemeente heeft beschermd. Ook in regio's waar maar weinig behoefte was aan openbaar onderwijs, zorgde de gemeente ervoor dat het beschikbaar bleef voor ouders die hun kind daar graag naar toe wilden sturen. Nooit was er een roep vanuit christelijke partijen (of vanuit andere stromingen) om het openbaar onderwijs op te heffen. En ook nu zijn er regio's waar openbare scholen ternauwernood het hoofd boven water houden. Artikel 23 beschermt de diversiteit aan scholen en de keuzevrijheid van ouders, zowel openbaar als bijzonder. En regelt de gelijke bekostiging.

Des te opmerkelijker is de luide oproep van de SP, VNL en sommige VVD'ers om het bijzonder onderwijs, en met name de scholen op religieuze grondslag, de nek om te draaien door de geldkraan dicht te draaien of zelfs een verbod uit te vaardigen. Uitvoering van dat standpunt zou de keuzevrijheid van ouders enorm inperken. Het is dan ook onduidelijk welk feitelijk probleem men wil oplossen. Is het angst voor islamitische scholen? Is het een afkeer van 'witte' scholen?

Verlichtingsgeloof

Nee, het is een idee fixe. Het is gelijkheidsdenken, de *égalité*. Het is de liberale én socialistische droom dat je kinderen tot hun achttiende niet moet confronteren met religieuze gedachten zodat ze zonder waanideeën kunnen opgroeien tot gezonde burgers. Het is een aanval van orthodox-religieuze aanhangers van het Verlichtingsgeloof.

Het is dan ook de hoogste tijd om weer voluit anti-revolutionair te zijn. Een neutrale overheid bestaat niet en neutraal onderwijs evenmin. Iedere leraar heeft een wereldbeeld, een mensvisie, een levensbeschouwing van waaruit hij denkt en handelt. Alle volwassenen in de nabijheid van kinderen zijn rolmodellen en het is verstandig en eerlijk om er open over te zijn vanuit welk perspectief de leraar zijn lessen geeft. Geloof trek je niet bij de voordeur uit als een jas die je aan de kapstok hangt. Bij $1+1=2$ kun je je nog neutraal opstellen. Maar onderwijs gaat over vorming, toerusting en wijsheid, niet over kennis en nog minder over informatie. De achtergrond van de leraar, van het team en van de school kleurt het onderwijs. Ook bij openbare scholen! Het is de hoogste tijd dat we deze werkelijkheid opnieuw gaan erkennen. In praktische zin kunnen we dit erkennen door openbaar onderwijs ook te erkennen als een richting in de wet. Openbare scholen hebben óók het recht bijzonder te zijn. Ieder kind is bijzonder. En dat geldt ook voor alle scholen. Dat geeft veelkleurigheid in het onderwijslandschap. Ieder kind heeft recht op een school die bij hem of haar past. En iedere ouder heeft recht op keuzevrijheid. ■

Auteur

Dr. Eppo Bruins is Tweede Kamerlid voor de ChristenUnie en is woordvoerder op onderwijs.

Nederland heeft nu behoefte aan politiek met een grote P

INTERVIEW MET ANDREAS KINNEGING

DOOR MIRJAM KOSTEN EN GEERT JAN SPIJKER Over waarden gaat het vaker in de politiek. In de jaren negentig bijvoorbeeld. Andreas Kinneging deed mee aan dat debat. Hoe kijkt hij daar op terug? En als waarden niet meer gedeeld worden, breekt er dan burgeroorlog uit?

‘Je kunt een waarde niet in tweeën knippen en zeggen jij de helft ik de helft’

In een vorig publiek debat – halverwege de jaren negentig – over moraal in Nederland heeft u zich stevig gemengd. Wat zijn we sindsdien opgeschoten?

Geen millimeter. Zoeken naar moraal is niet iets wat je even doet met een debat natuurlijk. Dus dat is op zich niet zo vreemd. Maar we zijn in de afgelopen twintig jaar wel weer verder achteruitgegaan. Onze omgangsvormen zijn duidelijk verslechterd. De tweets die we aan elkaar sturen getuigen van weinig goede smaak. De manier waarop de presidentskandidaten in Amerika met elkaar om zijn gegaan, is zorgwekkend. De VS zijn verdeeld in twee elkaar haatende kampen. Er is niet heel veel olie meer nodig om het vuurtje op te stoken tot een burgeroorlog. Het zal mij benieuwen hoe President Trump zich zal ontpoppen: als brandweerman of pyroomaan.

Ziet u het in Nederland ook zover komen?

Dat kan, natuurlijk! Als de heer Wilders straks vijftig, zestig zetels heeft en hij wordt minister-president, dan kan het dat vele mensen besluiten om hun gehoorzaam op te zeggen. Of andersom, als de partij van de heer Wilders alsmaar niet in de regering komt, en zijn aanhangers denken: ja, nu is het mooi geweest. Het gevaar dat mensen geweld gaan gebruiken. We hebben zestig jaar geen geweld gehad, maar daarvoor hadden we ook geweld. Geweld ligt altijd op de loer. Als mensen niet meer matig zijn, niet meer compromisbereid en als er onvoldoende eenheid is, als waarden niet meer gedeeld worden, dan krijg je geweld. Dat begint meestal met politici die vermoord worden, daarvan hebben we hier voorbeelden. Het kan natuurlijk in een versneld tempo erger worden. Toen Pim Fortuyn vermoord werd, was premier Kok erg in paniek die avond want er kwamen mensen naar het Binnenhof toe. De volgende keer breken die de deuren open.

Kan de politiek iets doen aan die onrust?

De voornaamste taak van de politiek is de harmonie en de sociale vrede bewaren. Politiek gaat eigenlijk niet over twee procent erbij voor deze en drie procent eraf voor gene, dat is in wezen allemaal administratie. Dat doet de politiek als het in principe allemaal goed gaat. Dan praat ze over cao's en over milieubeleid. Maar politiek gaat eigenlijk over iets anders. Echte, grote politiek gaat over het bewaren van de sociale vrede. De politiek zoals wij die in

Nederland gewend zijnde afgelopen halve eeuw, is politiek van een onsje meer of een onsje minder. Dat is, zoals Tocqueville het noemt, kleine politiek.

Wat is dan grote politiek?

Kleine politiek kun je je permitteren als er een basisgevoel van eenheid is. Ik denk dat dat gevoel in Nederland meer bestaat dan in Amerika. Maar we moeten uitkijken. Want partijen als die van de heer Wilders krijgen een steeds grotere achterban en dat moet voor ons een signaal zijn dat we dezelfde kant uitgaan als Amerika. Dan is kleine politiek niet meer aan de orde, maar wordt het grote politiek. Dan gaat het om fundamentele zaken, waar mensen echt heel boos om kunnen worden. Gezegend is het land dat kan volstaan met kleine politiek. En dus ook met kleine politici, met administrateurs. Dan gaat politiek niet over waarden, want daarover is men het eens. Kleine politiek is gebouwd op een fundament aan gedeelde waarden. Zodra in een land fundamentele verschillen van waarden ontstaan, dan breekt de tijd van de grote politiek weer aan.

Het waardendebat duidt dus al aan: er is iets aan de hand.

Een waardendebat gaat veel dieper dan een economisch debat. Dat laatste is een relatief makkelijk debat. Het gaat over centjes en procentjes. Als het om geld gaat kun je vrij gemakkelijk tot een compromis komen. Wij hebben een tientje, hoe gaan we het verdelen? Jij iets meer en ik iets minder, of andersom? Maar als het om waarden gaat, ligt dat heel anders. Je kunt een waarde niet in tweeën knippen en zeggen: jij de helft en ik de helft. Je bent vóór abortus of tegen abortus. Dat is een fundamenteel verschil. Je bent vóór beleefdheid of voor volstrekte vrijheid van meningsuiting inclusief het recht op beledigen.

Hoe moeten we omgaan met die verschillen in waarden?

Als er grote religieuze verschillen zijn, zoals tussen de sjiïeten en de soennieten, dan is de situatie onoplosbaar. Dan moet je op een gegeven moment ook zeggen: onze wegen scheiden. Daartoe is echter bijna niemand bereid. Het aantal vreedzame opsplitsingen van landen is op één hand te tellen. In Nederland bestonden ook in het verleden grote waardenverschillen. Abraham Kuypers 'antithese'

tussen christendom en liberalisme is daarvan een goed voorbeeld. Die antithese is er nog steeds natuurlijk, al zijn de christelijke partijen die vergeten. Die zijn nu grotendeels liberaal geworden. Maar je bent of christen óf liberaal; je kunt niet allebei zijn, dat gaat niet. Want het is plus en min.

Dus als waarden te zeer verschillen, moeten landdelen maar uit elkaar?

Dat is denkbaar. Hebt U wel eens een historisch atlas bekeken? Staten ontstaan en vergaan net als mensen, alleen wat langzamer. De grenzen zijn voortdurend aan het veranderen en dat blijft zo. Dus of Nederland over honderd jaar bestaat in de huidige vorm? Wie weet of de grenzen nog hetzelfde zijn. Waarschijnlijk niet, waarschijnlijk veranderen ze allemaal weer.

Kijkt u ook op die manier naar onze beschaving: ze kwam en misschien zien we haar langzaam verdwijnen?

De Europese beschaving is een kind van de klassieke Oudheid en het christendom. Het klassieke erfgoed leefde gedurende heeft tweeduizend jaar onze cultuur heel sterk gestempeld. Nu is die invloed helemaal verdwenen. Dat is pas sinds kort, voornamelijk sinds de jaren zestig, zeventig van de vorige eeuw. Een jaar of vijftig dus. De eeuwenoude band met de Grieken en de Romeinen is radicaal doorsneden. Voor het christendom geldt in feite hetzelfde. De meeste mensen hebben ook daarmee geen band meer, en ook dat is voor het eerst in tweeduizend jaar. We leven op een breukpunt in de geschiedenis, dat veel ingrijpender is dan bijvoorbeeld de Reformatie en de Renaissance. Beide pijlers van Europa, de Klassieke Oudheid en het christendom zijn verdwenen, weg, ontploft! Dus Europa in de traditionele zin bestaat niet meer. Wij maken het einde van het oude Europa mee.

Dat is weinig hoopgevend. Kunnen we niets doen?
Heel weinig. Het gaat om historische ontwikkelingen van een enorme kracht, en als mens zijn we maar een stofje. Je moet wel je best doen. Je hebt hooguit tachtig jaar. Maar wat bereik je daarmee? Het Romeinse Rijk is uiteindelijk ook ten onder gegaan. Had iemand het kunnen redden? Het Byzantijnse Rijk is er niet meer, had iemand het kunnen redden? Nee.

De voornaamste taak voor politici is volgens u om de maatschappelijke vrede te bewaren. Ziet u dat gebeuren in aanloop naar de verkiezingen toe? Er worden boeken geschreven met titels als Tegen het cynisme, Goede gesprekken, Hoop voor een verdeeld land. Alleen de titels al zeggen iets als 'we moeten met elkaar de boel bij elkaar houden'. Wat is het voornaamste politieke probleem? Het populisme, of zo je wilt het nationalisme. In Nederland vertegenwoordigd door de PVV en de SP. Dit ideeëngoed wordt door steeds meer mensen gedeeld, in reactie op de destabilisatie van met name de onderkant van de samenleving als gevolg van de mondialisering, die een influx van grote aantallen mensen uit andere landen en continenten heeft gebracht. Zowel economisch als cultureel botert dat niet goed. Als je de boel bij elkaar wilt houden moet je hierover nadenken en er adequaat op reageren. En dat doen de mainstreampolitici niet. Die sluiten zich intellectueel af. Ik heb nog niemand horen zeggen: het populisme en nationalisme moeten we serieus nemen.

Maar verschillende politici zeggen 'er zijn reële zorgen en we moeten daar naar luisteren'. Niet dat ze meegaan in het populisme maar ze geven wel toe: misschien hebben we niet goed geluisterd.

Ja, nu Trump gekozen is tot President. Een beetje laat, hè? Ik vind het ook een heel vrijblijvende uitspraak. We moeten beter luisteren. Dat klinkt heel erg psychotherapeutisch. De therapeut luistert naar de patiënt en geeft vervolgens advies hoe de patiënt zijn leven moet veranderen. Maar politiek is geen psychotherapie. Deze mensen hebben stemrecht en zijn met velen. Steeds vaker zijn ze in de meerderheid. Wellicht is een deel van hun klachten reëel?

Wat moet er dan zoal besproken worden?

Wilders stelt een aantal vragen die besproken moeten worden, maar dat gebeurt niet omdat hij ze stelt. Zijn antwoorden zijn mijns inziens niet goed, maar de vragen zijn het wel. Een islamdebat en een debat over Europa moeten gevoerd worden. Dat doen we niet omdat Wilders dat debat gemonopoliseerd heeft. En dan kruipt de rest in zijn schulp. Ik ben zelf helemaal niet zo anti-islam, in tegendeel. Mijns inziens zijn er wezenlijke overeenkomsten tussen islam en christendom. Beiden delen belangrijke inzichten en waarden die nu in het Westen zo

‘We maken het einde van het oude Europa mee’

goed als vergeten zijn. Bijvoorbeeld de waarden van gemeenschap en hiërarchie. En het inzicht dat de mens een zondig wezen is, dat een innerlijke ommekeer nodig heeft om het goed te doen en gelukkig te worden. Zo gezien zijn wij zelf onze grootste vijand.

Hoe bedoelt u dat precies?

Het hedendaagse Westen is liberaal. Liberalen zijn erg overtuigd van hun eigen gelijk. De hoogste waarden zijn de vrijheid van het individu om zoveel mogelijk te kunnen doen waar hij zin in heeft en de gelijkheid. Maar is dat wel zo? Missen we niet iets? Zijn er nog meer waarden dan vrijheid en gelijkheid? Hogere waarden wellicht? De taal van het christendom en de Klassiek Oudheid is weg. Daarvoor in de plaats hebben we de taal van de liberale Verlichting gesteld: vrijheid en gelijkheid. Die taal volstaat niet, die geeft onvoldoende sturing. De waarden van vrijheid en gelijkheid zijn in onze samenleving zo dominant, dat alle andere waarden onder druk staan. We zijn vrijheids- en vooral gelijkheidsfundamentalisten geworden.

Wat staat er onder druk doordat vrijheid en gelijkheid bovenaan staan?

Kinderen bijvoorbeeld. Wat is nou de belangrijkste taak van iedere generatie? De volgende generatie vormen, die het stokje over moet nemen. Dat betekent dat de zorg voor de kinderen eigenlijk altijd moet prevaleren. Gebeurt dat? Eigenlijk niet. Wij stoppen kinderen van jonger dan tien weken in de crèche. Is het een goed idee om kinderen van die leeftijd, die nog niet eens goed uit hun ogen kunnen kijken en op de reuk afgaan, in de crèche te stoppen? Het is eigenlijk een misdad. In Scandinavische landen, Engeland en Duitsland hebben ouders, of alleen de moeder, een jaar vrij. Ik vind het onbegrijpelijk dat christelijke partijen in Nederland dat niet veel harder van de daken roepen. Een moeder moet minstens een jaar lang thuis zijn met haar kind. Dat is toch volstrekt evident?

Waar is het volgens u mis gegaan?

Eind jaren zestig. De boodschap van de Verlichting, die gericht is tegen de klassiek Oudheid en het christendom bereikt dan de massa's. De boodschap uit de Oudheid luidt: "Voor de deugd hebben de Goden het zweet geplaatst." Met andere woorden: je moet enorm je best doen. Hard werken, disci-

pline, doorzetten, incasseren. *No pain, no gain.*

De centrale gedachte uit het christendom dat de mens zondig is en een innerlijke ommekeer noodzakelijk is, elke dag maar weer. Het feit dat je 'ergens zin in hebt' is zo gezien nog lang geen rechtvaardiging om het ook te doen. Veeleer een reden voor wantrouwen en innerlijk onderzoek. Vaak moet je dingen doen waar je geen zin in hebt, want die zijn goed. Al deze inzichten zijn eind jaren zestig bij het vuil gezet. Toen ontstond het idee van 'ik ben oké jij bent oké': de titel van een boekje uit die tijd. Dat heeft het hele onderwijs op zijn kop gezet. Discipline en stampen gingen eruit. School moest vooral leuk zijn. Maar iets leren, een taal bijvoorbeeld, is niet leuk. Dus als het leuk moet zijn, leren ze niets meer. En dat is precies wat er gebeurd is. Van basisonderwijs tot universiteit. De boodschap van de Verlichting is: doe waar je zin in hebt. Het gaat in het leven om de bevrediging van zo veel mogelijk begeertes. Dat is ook de grondslag van de economische wetenschap, een denkwijze die onze politiek in grote mate bepaalt. Waarom mondialisering? Dan kunnen we nog meer consumeren, lees: onze begeertes bevredigen. Wat zie je dan gebeuren? Mensen ontwikkelen een economisch wereldbeeld. De mens wordt *homo economicus*. "Greed is good". Vervolgens krijg je een hausse aan oplichterij en een grote economische crisis. Het is allemaal treurig voorspelbaar.

Breed in Nederland leeft in Nederland onbehagen over onfatsoen. Dan moet het toch niet heel moeilijk zijn om wegen te vinden om daar eens wat aan te doen?

Dat is heel moeilijk hoor, want vrijheid en gelijkheid zijn onze goden, onze idolen. En fatsoen, dat verhoudt zich daar niet toe: ik ben toch vrij? En: wie ben jij om mij voor te schrijven wat fatsoen is? ■

Personalia

Prof. dr. Andreas Kinning is hoogleraar rechtsfilosofie aan Leiden Universiteit. Hij publiceerde in 2005 *Geografie van goed en kwaad*, waarvan in 2017 een tiende druk verschijnt.

‘Waarden en normen’ en de politieke agenda

DOOR KARS VELING Politieke aandacht voor normen en waarden komt in golven. Het lijkt erop dat de politiek in de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen weer extra werk gaat maken van moraal. Wat is de agenda van politici die roepen om hernieuwde aandacht voor waarden en normen?

& normen'

In de aandacht voor normen en waarden is wel een constante: de ethische onderwerpen, waarover ongelukkigerwijs vooral christenen zich druk maken. Maar van tijd tot tijd wordt het thema 'waarden en normen' breder in de Nederlandse politiek aan de orde gesteld. Een aantal voorbeelden: PvdA-onderwijsminister Jo Ritzen agendeerde begin jaren 1990 de pedagogische opdracht van het onderwijs, met het oog op versterking van moreel besef en sociale verantwoordelijkheid. Rond de eeuwwisseling was het CDA-partijleider Jan Peter Balkenende die aandacht trok met de oproep tot meer aandacht voor normen en waarden. De ChristenUnie voerde toen een soortgelijk pleidooi. Ik herinner me dat in de verkiezingscampagne in 2002 is gespeeld met de gedachte om 'doe normaal!' als leus te voeren. De recente herleving van de aandacht voor het thema heeft een andere achtergrond: de zorg over bedreiging van 'onze' morele waarden van buitenaf, door groepen die onvoldoende integreren in de Nederlandse samenleving.

Het moet concreet

Er zal ook de komende tijd weer veel gesproken worden over moraal. Dat politici duidelijk maken vanuit welke morele uitgangspunten zij willen werken aan het beste voor Nederland, is uitstekend. En dat zij aandacht hebben voor het belang van sociaal besef en onderling respect voor een sterke samenleving is ook toe te juichen. Laat het daar maar over gaan. Maar daarmee is niet genoeg gezegd. Een debat over moraal in de politiek heeft alleen zin als het concreet wordt. Wat bedoelt een politicus als hij of zij aandacht vraagt voor normen en waarden? Wat is de aanleiding? Welke waarden en normen worden bedoeld? En daarbij vooral ook: welke opvatting over de taak van de overheid is daarbij leidend? Of meer te kunnen zeggen over 'waarden en normen' in de politiek moeten we dus preciezer kijken. Ik noem twee politieke kwesties die in de komende maanden ongetwijfeld veel aan de orde zullen komen. Uit veel mogelijkheden kies ik de opvang van vluchtelingen en de waarden die de Nederlandse identiteit stempelen.

De opvang van vluchtelingen

De opvang van vluchtelingen is een complex vraagstuk, maar in de kern ervan ligt een centrale vóórvraag. Dat is de vraag wie onze naaste is. De talloze andere vragen die volgen zijn ook essentieel. Kosten van opvang, moeite van integratie, concurrentie bij woningen en banen, spanning in de samenleving, beheersbaarheid van instroom, het zijn zonder enige twijfel belangrijke elementen voor goed overheidsbeleid. Wie verstandig is berekent de kosten. Naïveteit is geen christelijke deugd. Maar begin wel met onder ogen te zien dat we te maken hebben met mensen die op onze weg zijn gekomen. Wie je naaste is heb je niet voor het kiezen. De barmhartige Samaritaan dacht toen hij die bebloede man zag liggen misschien ook wel: was ik toch maar gisteren vertrokken.

Eigenbelang of naastenliefde

Een interessante historische parallel kan ons helpen onze gedachten te vormen.¹ De zorg voor slachtoffers van tegenspoed is de eeuwen door gevoeld als een gemeenschappelijke opdracht. Opvang en ondersteuning kwamen, hoewel niet altijd direct en royaal, het eerst tot stand in de kring van een dorp of een stad. Waar mensen elkaar kennen en beseffen dat het onheil dan de een treft ook henzelf kan treffen, heeft solidariteit ook een gezamenlijk belang. Er waren natuurlijk ook altijd mensen, niet uit de directe omgeving, op zoek naar onderdak. Ontheemde armen zijn dat, ter onderscheiding van de 'eigen' hulpbehoevenden. Voor die ontheemde armen waren ook andere namen. Het waren zwervers, gelukzoekers, landlopers. Daarvoor voelden dorpsgemeenschappen en steden zich natuurlijk niet verantwoordelijk. Ze werden overal weggejaagd, ook omdat iedereen wist dat ze niet deugden. Het zou mooi zijn als we konden zeggen dat het besef dat deze landlopers ook naasten zijn heeft geleid tot solidariteit. De lasten van opvang delen was natuurlijk ook een zaak van eigenbelang. Als het afschuiven niet meer gaat, zit er niets anders op dan allemaal iets doen. Maar basaal was er toch ook het besef dat de ontmoeting met de armen niet te ontkennen was. Ze waren nu eenmaal naasten. Het is niet gemakkelijk te zeggen dat de vluchteling

je naaste is. Je kunt christenen ook horen zeggen dat ze niets tegen naastenliefde hebben, maar toch sympathie voor de PVV hebben. Ik begrijp wel dat de omvang van het vluchtelingenprobleem angst kan oproepen. Soms zijn we niet bij machte onze naasten te helpen, althans niet in de omvang waarmee het probleem zich aandient. Maar we kunnen niet anders dan accepteren dat vluchtelingen onze naasten zijn. Politieke partijen hebben vanuit electorale overwegingen de neiging om afweer tegen vreemdelingen in de samenleving als gegeven te beschouwen. Gebrek aan draagvlak moet soms als politieke en bestuurlijke uitdaging worden beschouwd. Dat vraagt lef.

Nederlandse waarden: de Nederlandse identiteit verdedigen?

Het is natuurlijk met opzet dat ik in mijn steunbetuiging aan het debat over waarden en normen begin over vreemdelingen. De pleitbezorgers voor waarden in de Nederlandse politiek die dezer dagen de meeste aandacht krijgen, hebben het over wat anders: we moeten de Nederlandse morele waarden verdedigen tegenover de islam. Dat betoogt bij voorbeeld VVD-minister Edith Schippers krachtig in haar recente HJ Schoo-lezing.² Ze bedoelt dan waarden die in onze Grondwet zijn vast gelegd, met name het gelijkheidsbeginsel in artikel 1 en de vrijheid van meningsuiting in artikel 7. Ik vind dat een belangrijk thema. In opdracht van de ministers Plasterk en Asscher heb ik met ProDemos gewerkt aan een programma speciaal voor nieuwkomers, waarin wordt uitgelegd hoe de Nederlandse rechtsstaat in elkaar zit. Discriminatie is verboden, ook als het gaat om mensen wier gedrag je afkeurt en vanuit je geloof misschien zelfs verafschuwt. Achterstelling van vrouwen is niet toegestaan. Bedenk dat als je hier wilt leven en deze gelijkheid ver af staat van de bejegening van vrouwen en meisjes in je land van herkomst. Uit mijn ervaring op het Haagse Johan de Witt College herinner ik me wat een Somalische jongen, Khalid, vertelde.³ Zijn moeder was heel bang voor wat ze zag als de losbandigheid in Nederland. Maar Khalid had inmiddels oog gekregen voor de totalitaire druk van de monocultuur die ze achter zich hadden gelaten.

Spreek voor jezelf

Edith Schippers heeft gelijk. Het is van groot belang dat nieuwkomers integreren in de Nederlandse

rechtsstaat. Inderdaad heeft vrijheid iets van een paradox. Het is noodzakelijk om duidelijk te maken dat er in Nederland geen ruimte is voor schending van mensenrechten. Maar Schippers gaat in haar lezing verder. Zij concentreert zich niet op de grenzen die de wet stelt, maar hekelt de cultuur van islamitische groepen in ons land. Ze wil geen verbod op wat ze noemt de islam die de Nederlandse cultuur afwijst. Maar 'clubs' met deze signatuur zijn wel onze tegenstander, vindt Schipper. Die geef je geen subsidie en die laat je niet met rust. Ik kan deze gedachtegang wel volgen. Maar ik krijg twijfel als duidelijk wordt dat minister Schipper haar persoonlijke en maatschappelijke missie verbindt met het overheids perspectief. Zij pleit voor een politieke 'vrijheidscoalitie' die de 'minderwaardige' cultuur van strenge moslims moet bestrijden waar dat kan. Ze heeft het steeds over 'wij' als ze toch vooral haar liberale geestverwanten bedoelt. De achterhaalde opvattingen bijvoorbeeld over homoseksualiteit en de verhouding tussen man en vrouw moeten volgens haar veel feller worden bestreden dan we nu doen. Wij hebben ons niet voor niets 'losgemaakt van de kerk', zegt Schippers. 'Wij, die alle heilige huisjes omver hebben geschopt, vinden dat anderen zich maar in hun cultuur moeten schikken.' Spreek voor jezelf, denk ik dan. Moet ik als burger van de Nederlandse rechtsstaat bij die 'wij' horen? Khalid zou dit terecht, ondanks zijn sympathie voor het vrije Nederland, wellicht toch wel een beetje monocultureel kunnen vinden.

Meerderheden, ook liberalen, kunnen hun politieke principes zo vanzelfsprekend vinden dat ze met een beroep op de 'paradox van de vrijheid' maar moeilijk ruimte laten voor mensen en groepen die heel anders in het leven staan. Denk aan de dominante elite in het Nederland van de eerste helft van de 19e eeuw.⁴ Koning Willem I en zijn regering vonden dat ze gerechtigd waren een christendom boven geloofsverdeeldheid te bevorderen, met het oog op 'vrede en harmonie'. Daarvoor moest de overheid bijvoorbeeld afscheidingen van de Hervormde Kerk en oprichting van eigen, christelijke scholen maar tegengaan. Een meerderheid die zich ruimdenkend vindt, kan vrijheden van onwelgevallige minderheden schenden.

Het perspectief van de rechtsstaat

De twee voorbeelden onderstrepen het belang van moraal in de politiek. Aandacht voor waar-

‘Een debat over moraal in de politiek heeft alleen zin als het concreet wordt. Wat bedoelt een politicus als hij of zij aandacht vraagt voor normen en waarden?’

den en normen is nodig. Maar steeds is duidelijk geworden dat we niet in abstracties moeten blijven hangen. Over waarden en normen wordt verschillend gedacht. Het is essentieel in de Nederlandse democratische rechtsstaat dat voor deze verschillen ruimte is, uiteraard behoudens ieders verantwoordelijkheid voor de wet. Als er iets waar we trots op mogen zijn dan is dat het stelsel van *checks and balances* dat het onmogelijk maakt om met overheidsgezag een bepaalde cultuur voor te schrijven. Dat maakt dat het bedenkelijk is de eigenheid van Nederland te zoeken in de liberale waarden, die Edith Schippers als ‘onze’ vaderlandse verworvenheden beschouwt. Er is wel degelijk een verbinding tussen mensen in Nederland die verder gaat dan het oranjegevoel bij sportwedstrijden en die inhoudelijker is dat de waardering van het koningschap van Willem Alexander. Die verbinding zou gevonden kunnen worden in de democratische rechtsstaat met haar geschiedenis. Op een vaak moeizame manier heeft zich in Nederland een constellatie ontwikkeld waarin vrijheid en gezag, recht en volksinvloed, collectieve arrangementen en een maatschappelijk middenveld een zekere balans hebben gevonden. Die balans is niet gegarandeerd stabiel. De democratische rechtsstaat is geen rustig bezit. Maar de maatschappelijke steun voor de democratie en de rechtsstaat is groot en de instituties zijn sterk. Mijn ervaring met jongeren bij ProDemos, het Huis voor democratie en rechtsstaat, geeft me ook vertrouwen in de toekomst. Lastig is dat bij ‘democratische rechtsstaat’ maar weinig mensen warme gevoelens hebben. Het recht biedt weliswaar bescherming, maar niet alleen aan mij, ook aan anderen met wie je het helemaal niet eens bent. In onze cultuur,

waarin de eigen individuele vrijheid haast absoluut geldt, wordt de begrenzing daarvan ten gunste van anderen gauw opgevat als een inbreuk op ‘mijn identiteit’. Voor zelfbeheersing en respect voor andersdenkenden krijg je geen massa’s op de been.

Geen culturele eenheid

Nederlanders hebben veel met elkaar gemeen. Dat ontdek je als je in het buitenland bent. De leerlingen van het Johan de Witt College vertelden zonder uitzondering dat ze op vakantie bij familie voor Hollanders werden uitgemaakt. En de bespreking van hun opstellen met elkaar getuigde van een openheid, die in veel culturen niet goed denkbaar is. Maar eenstemmigheid is natuurlijk iets anders. Misschien is het daarom niet zo vruchtbaar om te zoeken naar de Nederlandse identiteit als een culturele eenheid. Nederland is een land van minderheden. In de tijd van de verzuiling kreeg deze verscheidenheid vorm in een structuur die ook bescherming bood. Een meer geïndividualiseerde samenleving vraagt om een meer persoonlijk commitment, niet alleen met de eigen gemeenschap, maar ook met ruimte voor groepen die heel anders in het leven staan. In een samenleving die waarde hecht aan de democratische rechtsstaat kunnen opvattingen natuurlijk serieus met elkaar botsen. Er is reden en ook alle ruimte om elkaar aan te spreken. Schippers toont in haar lezing afschuw over een fundamentalistische moslimgroepering, Hizb ut-Tahrir. Dat is alleszins begrijpelijk. Maar in die bestrijding moet doorklinken dat onze rechtsstaat gewetensvrijheid beschermt, juist ook tegenover mensen die daarvoor geen oog hebben. Wat Nederland kan ontwikkelen zou je kunnen typeren als een gezamenlijk perspectief. We lijken niet allemaal op elkaar, we zijn het soms hartgrondig met elkaar oneens, maar we delen in Nederland wel een gezamenlijke opdracht, het bouwen aan een land dat ruimte biedt voor allen, begrensd en beschermd door de democratische rechtsstaat. ■

Noten

- 1 Zie A. de Swaan (2004, zesde druk). *Zorg en de staat. Welzijn, onderwijs en gezondheidszorg in Europa en de Verenigde Staten in de nieuwe tijd*. Amsterdam: Bert Bakker, hoofdstuk 2: Lokale liefdadigheid, regionale landloperij en nationale bijstand.
- 2 E. Schippers (2016). *De paradox van de vrijheid*. HJ Schoo-lezing 2016. Amsterdam: Elsevier
- 3 K. Veling (red.) (2007). *Wie ik ben is een verhaal, bundel opstellen van leerlingen*. Den Haag: Johan de Witt College
- 4 Zie de paragraaf over godsdienstpolitiek in Piet de Rooy (2014), *Ons stipje op de wereldkaart*. Amsterdam: Wereldbibliotheek., vanaf p51.

Auteur

Dr. Kars Veling was lid van de Eerste Kamer (1991-2002, GPV en later GPV/RPF), lid van de Tweede Kamer voor de ChristenUnie (2002), rector van het Haagse Johan de Witte College (2003-2011) en directeur van ProDemos, Huis voor democratie en rechtsstaat (2011-2016).

De mythe

van waardenvrije participatie

DOOR BRAM REBERGEN **Als missionaire jongerenorganisatie opereert Youth for Christ in een samenleving die in toenemende mate kritisch is op religieus gemotiveerd welzijnswerk. Die kritiek wordt vooral gevoed door media en politiek. Wat merkt Youth for Christ hier zelf van in de uitvoering van haar missie? Welke rol ziet ze voor zichzelf weggelegd, nu en in de toekomst, en hoe kan Youth for Christ constructief samenwerken met de overheid en andere partijen?**

Youth for Christ is een internationale jongerenorganisatie. In Nederland geven we onze missie handen en voeten met onder meer lokaal missionair jongerenwerk. Youth for Christ wil aansluiten bij jongeren in deze tijd en net als Jezus relaties aangaan, hen een spiegel voorhouden en hen inschakelen. We hebben het verlangen dat jongeren vroeg of laat op een positieve manier reageren op de onvoorwaardelijke liefde van God.

Youth for Christ werkt met betaalde en onbetaalde medewerkers. Een aanzienlijk deel van ons werk wordt gesubsidieerd vanuit de lokale overheid. Tevens worden projecten van Youth for Christ financieel gesteund door vermogensfondsen en een betrokken achterban. Youth for Christ gelooft dat in het volgen van Jezus Christus Zijn Koninkrijk van vrede en gerechtigheid ten volle zichtbaar en merkbaar zal worden. Dat geloof is onlosmakelijk verbonden met onze missie en de manier waarop we die concreet uitvoeren.

Scepsis

Het jongerenwerk van Youth for Christ wordt in het hele land gewaardeerd. Lokale overheden zijn zeer tevreden over onze aanpak, onze inzet, de kwaliteit en de resultaten van ons werk. We weten jongeren op een positieve manier te benaderen en zelfs te betrekken bij ons werk. Als subsidies worden stopgezet heeft dat voor het overgrote deel te maken met bezuinigingen die alle 'leveranciers' van welzijnswerk treffen. De identiteit van de organisatie komt zelden ter sprake als reden om niet meer te subsidiëren.

Dat is de feitelijke situatie. Toch ervaren we toenemende scepsis over de positionering van identiteitsgebonden organisaties. Scepsis die mede gevoed wordt door prominente figuren in de media en de politiek, die elke vorm van religie in verband brengen met onderdrukking en geweld. Religie zou ouderwets zijn, discriminerend, intolerant, wereldvreemd en voor de moderne mens volstrekt achterhaald en ridicuul.

Waardenvrij

Vanuit de politiek komt de kritiek vooral vanuit de neoliberale hoek. Er zou een 'waardenvrije' of 'neutrale' levensopvatting zijn die een dominante positie zou moeten hebben ten opzichte van de door minister Schippers zo genoemde "religieuze clubjes".

Die aandacht voor de motivatie van religieuze organisaties is onevenredig en oneerlijk. Er bestaat geen waardenvrije of neutrale benadering. Niet-religieuze partijen worden net zo goed gedreven door een intrinsieke motivatie die past bij een ideologie om de samenleving in te richten. Onze intrinsieke motivatie is Gods liefde.

Je kunt hooguit zeggen dat de ene wordt gevoed door religieuze overwegingen en de ander door ideologische. Waar komt toch de angst vandaan mogelijksterwijs positief wordt gereageerd op onze motivatie? Juist de overheid zou er zorg voor moeten dragen dat elke stem in ons land het recht en de ruimte krijgt om gehoord en erkend te worden.

Dubbele agenda

Wat is de impact van die publieke scepsis over de identiteit van religieuze organisaties? In het geval van Youth for Christ worden aanvragen bij fondsen soms afgewezen vanwege die specifieke identiteit en is er op gemeentelijk niveau regelmatig politieke roering in aanbestedingstrajecten. Veel gehoorde beweegredenen zijn: Youth for Christ is een evangeliserende organisatie, dus niet waardenvrij; ze staan niet open voor andersdenkenden- en gelovigen, en zijn dus in feite discriminerend; ze hebben een dubbele agenda, want het werk dient als vehikel tot beïnvloeding van de doelgroep.

Auschwitz

Voor Youth for Christ levert dit soms de karikatuur op van een clubje mensen dat op elke hoek van de straat met de Bijbel in de hand oproept tot bekering. Ja, wij geloven dat een leven in relatie met God het leven ten diepste vervult. Vanuit dat geloof vervullen wij onze opdracht. Maar die opdracht heeft veel uitingsvormen. Bijvoorbeeld het weerbaar maken van opgroeiende meiden in een wijk in Deventer, of met een stel jongeren uit Alkmaar naar Auschwitz afreizen om een gesprek op gang te brengen over polarisatie en discriminatie. Of jongeren helpen hun talenten te ontdekken, wat hen hoop geeft op een betere toekomst. We willen jongeren laten groeien op alle gebieden van hun leven: sociaal, emotioneel, fysiek. En ja, juist ook geestelijk, want als jongeren Jezus leren kennen, komt er groei op al deze gebieden.

Juist vanwege dit debat heeft Youth for Christ haar ondubbelzinnige mening over het recht op een eigen identiteit in haar missie-statement aangescherpt. In de participatiesamenleving die onze regering zo graag wil, zou de christelijke motivatie om anderen te helpen juist erkend en beloond moeten worden. Niet alleen omdat we zulke geweldige vrijwilligers leveren, maar juist omdat we dat doen vanuit het geloof dat we daartoe geroepen worden!

Essentie

Ondanks de kritische toon van het debat ervaart Youth for Christ op dit moment voldoende ruimte om haar werk te kunnen doen, zonder daarbij water bij de heilige wijn te doen. Uiteraard is het hier nodig de situatie van het werk in De Baarsjes (gemeente Amsterdam) apart te benoemen. Daar is het juist vanwege onze identiteit wel nodig geweest een bijzondere bestuurlijke constructie in te richten om het werk te kunnen blijven doen. Toch vermoed ik dat het voor organisaties als Youth for Christ in de toekomst wel steeds lastiger wordt om subsidies van lokale overheden te ontvangen. Vanzelfsprekend heeft dat direct effect op de uitvoering van ons werk. Minder geld beperkt onze mogelijkheden. Heeft het effect op de essentie van ons werk? Volstrekt niet. Er zijn in ons land Godzijdank ontzettend veel mensen betrokken bij de missie van Youth for Christ. Ze dragen bij in geld en gebed of gaan zelf aan de slag voor jongeren in hun omgeving. Youth for Christ vertrouwt erop dat die beweging altijd zal voortduren en ziet juist daarin de kracht om vanuit de liefde van Christus individueel en collectief het verschil te maken in de samenleving. Het is geweldig – en ergens ook vanzelfsprekend – als we ons werk vanuit gedeelde waarden samen met de (lokale) overheid kunnen doen, maar financieel zijn we er niet afhankelijk van.

Vruchtbare bijdrage

Voor de ChristenUnie ligt er wat mij betreft de opdracht om steeds weer stelling te nemen voor organisaties als Youth for Christ. Een christelijke politieke partij zou niet anders moeten willen. Voorop staat dat deze organisaties een buitengewoon vruchtbare bijdrage leveren aan de samenleving. Bovendien voelen ze zich, juist vanuit hun christelijke identiteit, verantwoordelijk om goed, deskundig en betrouwbaar werk te leveren. Het is dus aan de ChristenUnie om te strijden voor behoud van subsidies voor identiteitsgebonden organisaties. De grote uitdaging is om die opdracht juist in debat te brengen in het licht van de grondrechtelijke scheiding van kerk en staat. Want juist die biedt bescherming tegen de overheersing van een bepalende ideologie of religie. Voor de ChristenUnie de taak om daarin scherp en wakker te blijven. ■

Auteur

Bram Rebergen is directeur
Youth for Christ Nederland

Een gedeelde liefde voor de rechtsstaat

DOOR GEERT JAN SPIJKER **Wat bindt ons samen?**

Liberalen zijn vaak sceptisch naar gelovigen, die zouden niet loyaal zijn aan de rechtsstaat en zijn waarden. Een historische analyse laat echter zien dat de democratische rechtsstaat christelijke wortels heeft. Wat betekent dit voor liberalen en christenen?

De Amerikaanse verkiezingscampagne en de reacties op de overwinning van Trump lieten zien hoe ver bevolkingsgroepen in een land van elkaar verwijderd kunnen raken. De *culture war* tussen progressief en conservatief lijkt in de Verenigde Staten alleen maar heftiger te worden. Zo explosief als het daar is, is het in Nederland lang niet, maar ook hier zijn er fundamentele verschillen. In het politieke spectrum zijn liberalen en christenen op veel morele onderwerpen politieke tegenpolen.

De discussie over levenseinde toont dat weer eens aan. Waar minister Schippers en andere liberalen volop op zelfbeschikking prediken, redeneert bijvoorbeeld de ChristenUnie vanuit de gedachte dat het leven is gegeven door God. En zodra christelijke partijen iets zeggen over de zondagsrust dan staan VVD en D66 vooraan om het te bekritisieren, met het oog op de 'vrijheid'. Tussen beide stromingen bestaat een diepe kloof, met levensbeschouwelijke dimensies. Hoe kunnen achterbannen van deze partijen dan toch goed samenleven in één land? Wat bindt ons?

Geloof versus rechtsstaat?

Naar mijn mening zijn het de rechtsstaat en zijn onderliggende waarden die ons binden. Die bieden ons de noodzakelijke eenheid te midden van alle verscheidenheid. Zowel liberalen als gelovigen (alsook liberale gelovigen) hebben goede redenen de rechtsstaat te omarmen. Dit spreekt echter niet vanzelf. Menig liberaal ziet geloof als een bedreiging voor de rechtsstaat. De bekende hoogleraar

Paul Cliteur bijvoorbeeld ziet bij gelovigen twee loyaliteiten, hetgeen ondermijnend is voor de rechtsstaat: gelovigen zijn immers allereerst loyaal aan God (en Zijn geboden) en dan pas aan de overheid (en haar wetten).¹ Dat is een potentieel gevaar voor de staat. Zeker nu die goddelijke geboden opgevolgd worden door concrete daden van intolerantie en geweld. Geloof dus liever niet, en als je het niet kunt laten, dan in ieder geval niet in het publieke domein maar thuis. Geloof is privé. Het zorgt in politiek en maatschappij – in het gunstige geval – alleen maar voor verdeeldheid.

In deze laatmoderne liberale benadering wordt echter iets wezenlijks over het hoofd gezien – ook vaak door christenen zelf overigens. En dat is dat onze democratische rechtsstaat met zijn fundamentele vrijheidsrechten in belangrijke mate ontstaan en gegroeid is in een christelijk Europa. De onderliggende waarden en ideeën van onze westerse rechtsstaat zijn niet pas met Verlichting en Franse Revolutie gestart, maar hebben zich al veel eerder ontwikkeld, te beginnen in de vroege kerk. Het christendom leverde in belangrijke mate de voedingsbodem voor onze democratische rechtsstaat. De Amerikaans-Britse politiek filosoof Larry Siedentop (1936) heeft een prachtig boek over deze ontwikkeling geschreven: *Inventing the individual, the origins of western liberalism* (2014). Hij laat daarin zien, in een grote greep, dat onze liberale rechtsstaat wortels heeft in het christendom. Het begon allemaal met Paulus, kreeg vorm in bepaalde praktijken bij de vroege kerk en werd conceptueel uitgewerkt in de middeleeuwen door kerkjuristen. Rond 1400 lagen de fundamentele van onze constitutionele democratie er al. Zijn boek biedt een (ideeën)historisch overzicht dat het verdient om uit de doeken gedaan te worden. Niet omdat er niks op aan te merken valt, wel omdat het laat zien dat de waarden van onze rechtsstaat ouder zijn dan velen denken en dat goed onderhoud niet zonder dit besef kan.²

De revolutionair Paulus

Het begon dus, verrassend genoeg, met die 'intolerante, vrouwonvriendelijke' Paulus. Je zou hem, volgens Siedentop, als grondlegger van het moderne liberalisme kunnen beschouwen! Waarom? Omdat hij als eerste expliciet de mens als individueel persoon erkent. Hij spreekt nadrukkelijk over de waardigheid van ieder afzonderlijk mens, lees Galaten 3:28: 'Er zijn geen Joden of Grieken meer,

slaven of vrijen, mannen of vrouwen – u bent allen één in Christus Jezus.' Deze gedachte was revolutionair in die tijd. Siedentop vraagt zich dan aan het eind van zijn studie ook af: "*Was Paul the greatest revolutionary in human history?*" (353). Want dit principe heeft een stempel gezet op Europa. De ontwikkeling duurde uiteraard lang, maar het veranderde iets wezenlijks in de gewoonten, moraal en wetgeving in Europa.

Onze democratie ontstond dus niet pas bij de Verlichting, maar evenmin bij de Grieken. Bij hen ging het nog te uitsluitend om familie en gemeenschap, aldus Siedentop. Uitgangspunt voor hen was een in de kosmos ingebakken hiërarchie waarbij vrouwen, slaven en vreemdelingen minder gelijk waren dan de rest. Het christendom zette dat wereldbeeld volgens Siedentop op zijn kop door de morele gelijkheid van ieder mens te beklemtonen. En dat vindt zijn vertaling in het leven van de eerste christenen. Armen krijgen net als rijken brood en wijn aan het avondmaal, voor alle zielen moet worden gezorgd. Met de monniken krijgt het individuele geweten meer gewicht, ook dat van vrouwen en slaven. En zo begint een nieuwe orde te ontstaan waarin sociale rollen – afkomst, rijkdom, machtspositie – secundair zijn.

Strijd om vrijheid

Er ontwikkelt zich in het verlengde hiervan een nieuwe rechtsorde waarin mensenrechten en geestelijke vrijheid ontstaan. In het soms bittere gevecht om zeggenschap en bevoegdheid, ontworstelt de kerk zich steeds meer aan de keizerlijke heerschappij en gaat ze zaken zelf regelen. Om daartoe in staat te zijn, heeft ze wel een eigen (canoniek) rechtssysteem nodig en daar wordt dan ook hard aan gewerkt. Het levert een indrukwekkend, door canonisten gemaakt, juridisch bouwwerk op: een ware revolutie waarin de basiseenheid van de rechtsorde het individu wordt en gerechtigheid wordt gerelateerd aan de natuurlijke gelijkwaardigheid van ieder mens. Paulus' oorspronkelijke morele notie van '*equal liberty*' wordt geformaliseerd in juridische termen, waarbij langzamerhand individuele rechten ontstaan tegenover machthebbers. Deze verandering in het recht had gevolgen voor de visie op overheden en vorsten. Die staan onder God en moeten dienstbaar zijn. God zal hen oordelen op basis van wat ze voor iedere burger, ongeacht status, doen (206).

Langzamerhand kwamen zo de contouren van onze huidige democratische rechtsstaat boven-drijven: een principieel beperkte overheidsmacht (de vorst staat onder en niet boven de wet), grondrechten die burgers een vrije ruimte bieden, gelijke behandeling van burgers (ieder mens is immers gelijkwaardig), de scheiding van kerk en staat (preciezer: beide instituten hebben onderscheiden taken en verantwoordelijkheden en een eigen ruimte). Een coherent programma – en het vastleggen van rechten in grondwetten – was er natuurlijk nog niet, maar duidelijk is dat zowel het liberalisme als onze rechtsstaat staan op de schouders van het christendom.

Onze rechtsstaat

Wat moeten wij met dit verhaal?³ Wat is de relevantie van deze geschiedenis? Urgent is Siedentops historische analyse met het oog op de actualiteit van 'theoterrorisme' (Cliteur), religieus analfabetisme en populistische praat over joods-christelijke waarden. Siedentops achterliggende vraagstuk is: wat is de Europese identiteit? Wat zijn onze gedeelde overtuigingen? Wat typeert het Westen? Hoe moeten wij ons verhouden tot de islam? Dan blijkt dat het Westen diepgaand door het christendom is beïnvloed, of men dat nu wil of niet, en dat onze liberale rechtsstaat minstens mede een kind van het christendom is. En dat christenen zich op hun beurt bij hun waardering van die rechtsstaat zullen moeten realiseren dat dat wortels heeft die reiken tot Paulus. Siedentop pleit er in het verlengde van zijn betoog voor dat seculiere atheïsten en hedendaagse christenen niet tegenover elkaar gaan staan, maar erkennen dat beide uit dezelfde – christelijke – bron putten. Het is wel nodig die bron opnieuw te onderzoeken. Want het liberalisme, zo constateert overigens niet alleen Siedentop, is niet meer wat het was.

De nadruk op individuele vrijheid is verworden tot ongeremd individualisme, tot een onbeperkte ruimte waarin het dikke ik kan doen wat goed is in eigen ogen (ofwel: dat zelfgenoegzaam consumeert). Gemeenschapswaarden heeft dit liberalisme uit het oog verloren of op de tweede plaats gezet. Dit terwijl in het christendom het individu altijd direct aan sociale verbanden gekoppeld, aan liefde tot God en de naaste – zie prachtige passages van dezelfde Paulus. Een andere zorgelijke ontwikkeling is dat het liberalisme verengd is tot utilistisch denken, waarin overwegingen van geld, nut en efficiëntie andere morele overwegingen worden weggedrukt. Tegelijkertijd kan Siedentops verhaal christenen behoeden voor de valkuil van een eenzijdig gemeenschapsdenken, waarbij de menselijke persoon opgeslokt wordt door verbanden. Tevens kan zijn pleidooi politici weer bepalen bij het belang van de rechtsstaat met zijn principieel begrensde overheid, bijvoorbeeld in debatten over opvoedcursussen.

Slotsom

Christenen en liberalen zouden dus – gezien het verleden – een gedeelde liefde voor de rechtsstaat moeten hebben. En juist die rechtsstaat is de plek waarin ruimte is voor verschil. Juist daarbinnen kunnen burgers en groepen met heel uiteenlopende opvattingen over kwesties van goed en kwaad, leven en dood, publiek bediscussieerd worden. De rechtsstaat bindt ons samen en is, met verder vele grote verschillen, hetgeen ons bindt en samenhoudt. Laten we dankbaar zijn voor die ruimte om te leven en ons telkens realiseren waar de onderliggende waarden vandaan komen. Die waarden moeten dan wel onderhouden worden, ook publiek, onder meer in religieuze en morele gemeenschappen. Want de rechtsstaat leeft bij voorwaarden die hij zelf niet kan realiseren, zoals ook de geschiedenis laat zien. ■

Noten

- 1 Zie bijvoorbeeld Dirk Verhofstadt (2012), *In gesprek met Paul Cliteur. Een zoektocht naar harmonie*. Utrecht/Antwerpen: Houtekiet.
- 2 Uitvoerder bespreek ik het boek van Siedentop in 'Christelijk liberalisme', in: *Radix* 2015(1), 75-78.
- 3 Siedentop bouwt voort op een aantal specifieke denkers, zoals Francois Guizot, Peter Brown, Harold Berman en Brian Tierney. Hij erkent dat overigens volmondig.

Auteur

Mr. drs. Geert Jan Spijker is adjunct-directeur van het WI. Hij studeerde rechten en wijsbegeerte in Rotterdam en Amsterdam en houdt zich in het verlengde hiervan veel bezig met de thema's vrijheid en rechtsstaat. Hij is als docent filosofie en sociologie verbonden aan de Christelijke Hogeschool Ede.

Maak kennis met Laurens Wijmenga

DOOR GREET SCHUURMAN Sinds 1 december is het Wetenschappelijk Instituut versterkt met een wetenschappelijk medewerker: Laurens Wijmenga. Hij zal bij ons onder meer werken aan een studie over het gezin. Als econoom blijft hij daarnaast verbonden aan de Rekenkamer Rotterdam, waar hij onderzoek doet naar beleid en uitgaven van de gemeente Rotterdam. Samen met zijn vrouw en hun twee zoontjes woont hij in Amersfoort, waar zij lid zijn van de Baptistengemeente en van een missionaire buurtkerk.

Je bent al enige tijd actief voor de ChristenUnie?
Na het afronden van mijn studie in 2006 ben ik actief lid geworden. Eerst bij Perspectief, en vervolgens onder andere als fractieondersteuner en burgerraadslid in Soest en in Amersfoort. Tijdens de gemeenteraadsverkiezingen in 2014 was ik een van de campagneleiders in Amersfoort. De ChristenUnie is toen van drie naar vijf zetels gegaan, en zit nu weer in het college.

Welk boek heeft jou geïnspireerd, en waarom?
Het boekje Back to Basics, the anatomy of a slogan (1994) van David Porter heeft me geïnspireerd politiek actief te worden. De belangrijkste boodschap van het boek is dat burgers een overheid wensen die 'normen en waarden' verkondigt, zolang die boodschap werkelijk authentiek is. Het boek bevat bovendien een zeer leesbare samenvatting van het christelijk denken over politiek.

Welk nieuws houdt jou bezig?
De buitenlandse politiek van Rusland en de consequenties daarvan voor Europa houden mij bezig. Moet Europa meer investeren in defensie, bijvoorbeeld, en daarbij wellicht ook meer samenwerken? En welke rol moeten we daarin verwachten van een Amerika onder Donald Trump? ■

DenkWijzer-debat

'Politiek in een verdeeld land'

In hoeverre ligt er voor de overheid een taak de eenheid in ons land te bewaren? En hoe verhoudt zich dat tot ruimte voor verschil in overtuigingen? Hoe moeten we omgaan met de spanning tussen gelijkheid, en vrijheid van geweten en geloof? Daarover gaan wij graag met u in gesprek op vrijdagmiddag 3 februari tijdens het DenkWijzer-debat 'Politiek in een verdeeld land'.

Programma

Interview met Andreas Kinneging over 'Politiek in een verdeeld land'

Keuze uit de deelsessies:

- 'Vrijheid van onderwijs';
- 'Waardengedreven organisaties';
- 'Waardenvol bestuur'.

Praktische informatie

Thema:

'Politiek in een verdeeld land'

Sprekers:

- Hoogleraar rechtsfilosofie Andreas Kinneging;
- Tweede Kamerlid Eppo Bruins;
- DenkWijzer-hoofdredacteur Martine Vonk;
- Youth for Christ-directeur Bram Rebergen.

Datum:

Vrijdagmiddag 3 februari 2017

Locatie:

Stadscafé de Observant, Amersfoort

Meer informatie en aanmelden:

wi.christenunie.nl/waarden

Het kapitaal & de arbeiders

DOOR GEERT JAN SPIJKER EN CAROLA SCHOUTEN **Geld, snelle winsten en hogere koersen; de aandeelhouder tevreden stellen. Is dat waar het bedrijfsleven zich op moet richten? Niet volgens het Rijnlandmodel en niet volgens Reind Breman. Als zoon van de oprichter van Breman Installatiegroep creëerde hij een bedrijfsvisie waarin niet winst het belangrijkste doel is, maar waarin zowel het kapitaal als de arbeiders zeggenschap hebben. Hij is een van de ondernemers wiens verhaal verteld wordt in *Rijnland Werkt*, een nieuwe WI-bundel over ondernemen volgens het Rijnlandmodel.**

Er wordt wel over 'Bremanisme' gesproken, wanneer het gaat over de zeer eigen visie en cultuur binnen Breman Installatiegroep. Reind Breman, zoon van de oprichter van het bedrijf, is de man die deze visie uitwerkte en in praktijk brengt. Een imposante, charismatische persoonlijkheid, die wethouder voor de ARP was en als raadslid bij de ChristenUnie betrokken was. Breman is een echte ondernemer, met oog voor kwetsbaren. En een met heldere uitspraken: "Het kapitalisme faalt, omdat het dwingt tot slecht handelen." En: "Het centrale probleem is de eenzijdige macht van het kapitaal. De arbeiders kregen via de vakbeweging wel iets aan zeggenschap, maar het kapitaal maakte de dienst uit. Marx zei: 'Maak van arbeiders kapitalisten', bij Breman zeggen we: geef kapitaal en werknemers beide zeggenschap over bezit en beleid. Dus niet alleen het kapitaal, maar ook niet alleen de arbeiders."

Geen winst

Het Bremanisme heeft twee achtergronden, aldus Reind Breman. Allereerst een uitgesproken, christelijke overtuiging. "In onze visievorming speelden Bijbelse noties mee, als het opkomen voor de weduwe en de wees, het idee van het jubeljaar.

Dan is het belangrijk hoe je denkt over rijkdom. God zegt dat je je niet moet hechten aan bezit. Je moet er afscheid van kunnen nemen. Ik ben wel rijk, maar dat beheerst mij en mijn denken niet. Ik heb geen last van rijkdom." Het Bremanisme kwam daarnaast voort uit praktische noodzaak, om familiegedoe te voorkomen. Bij familiebedrijven speelt steeds opnieuw het verervingsprobleem; bij Breman niet. "Bij ons worden kinderen niet automatisch directeur. Een aandeelhouder die wil werken in ons bedrijf laten we kiezen door het personeel; dan weten we zeker dat diegene gewaardeerd wordt. En als het nodig is, wordt hij of zij ontslagen. Wij kiezen de CEO samen met de werknemers. Wij halen ook geen winst uit de onderneming. Wel trekken we rente uit het vermogen – dat wil zeggen, van de vervangingswaarde: harde stenen, auto's en dergelijke."

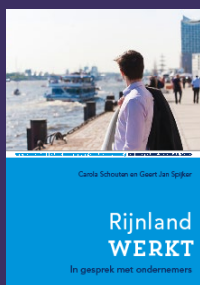
Kale kikkers

"Als er winst wordt gemaakt, zeggen we als aandeelhouders: 'Investeren!' Geld moet de economie in; dat zorgt voor werkgelegenheid, en dus voor koopkracht in de regio. Genemuiden is een van de weinige Nederlandse gemeenten waar de middenstand bloeit. De crisis raakt ons niet." Oefent het Angelsaksische model druk uit op Breman en het Bremanisme? "Het Angelsaksische model is niet tegen te houden. De macht van het kapitaal dringt overal door. Wij hebben het echter dermate dichtgeregeld dat Breman niet kan omvallen. Onze werkmaatschappijen zijn kale kikkers. Daar kunnen aandeelhouders niet het geld uithalen. Als men Breman wil overnemen, moet het hele systeem worden overgenomen, dat ligt vast. De structuur is sterker dan kapitaal!"

"Het draait niet om geld en groei in het leven.", besluit de nestor van het bedrijf. "Weet je wat het summum van gelukkig ouder worden is, volgens de Bijbel? Rustig buiten op je bankje zitten en naar je kleinkinderen kijken." ■

24 februari 2017

Economiecongres

Wanneer

Vrijdagochtend 24 februari

Waar

Leerhotel Het Klooster, Amersfoort

Spreekers

VNO-NCW-voorzitter

Hans de Boer

Tweede Kamerlid

Carola Schouten

Rabobankdirecteur Coöperatie,

Bestuur en Duurzaamheid

Dirk Duijzer

Aanmelden

Geef u nu alvast op via

wi.christenunie.nl/rijnland

Bestel nu alvast het boek

Rijnland Werkt

Via wi.christenunie.nl/rijnland

kunt u als donateur het boek

'Rijnland Werkt' gratis aanvragen.

Voor niet-donateurs is het vanaf

24 februari te bestellen.

Rijnlands ondernemen

Vanouds kent de Nederlandse economie een zeker evenwicht tussen markt, overheid en samenleving. We kennen een goede, betrekkelijk harmonieuze samenwerking tussen werkgevers, werknemers en overheden. Dit wordt wel het Rijnlands model genoemd. In dit model hebben bedrijven allereerst oog voor lange termijn ontwikkeling, met het oog op mens en omgeving. Winst is daarin een middel, geen doel op zich. Dit in tegenstelling tot het zogenaamde Angelsaksische model, waarin het veel meer gaat om zo groot mogelijke korte termijn winst voor onderneming en aandeelhouders, met zo weinig mogelijk overheidsregulering.

Rijnland onder druk

Het Rijnlands model staat al een tijd onder druk.

Enerzijds door ontwikkelingen als individualisering:

steeds minder mensen willen lid worden van een vakbond.

Anderzijds door de aantrekkingskracht van dat Angelsaksische model, want: wie wil er nu geen grote en snelle winst? Dit roept verschillende vragen op. Wat vinden Nederlandse ondernemers van deze ontwikkelingen? Hoe gaan ze ermee om? Hoe proberen zij op een verantwoorde manier te ondernemen in een tijd waarin winst en rendement steeds belangrijker lijken? En wat kunnen de overheid en de ChristenUnie daarin voor ondernemers betekenen?

Nieuwe WI-uitgave *Rijnland Werkt*

Op zoek naar een optimale verhouding tussen overheid en bedrijfsleven interviewden Carola Schouten en Geert Jan Spijker elf Nederlandse ondernemers. Ondernemers van onder andere Breda, Rabobank, Van Oord en Shell vertellen in de nieuwe WI-uitgave *Rijnland Werkt* over hun ervaringen met het Rijnlandmodel. Hoe gaan zij in de praktijk om met hun mensen en het milieu? Hoe kijken ze aan tegen overheid en politiek? En zien zij toekomst voor het Rijnlandmodel? Het boek wordt op 24 februari gepresenteerd tijdens het economiecongres 'Rijnland – meer dan ondernemen'.

Economiecongres – 'Rijnland werkt'

Wij nodigen u van harte uit voor het economiecongres over dit thema op vrijdagochtend 24 februari 2017. Tijdens het congres gaan we met u in gesprek over de actualiteit en de toekomst van het Rijnlands model. We presenteren dan ook de nieuwe WI-bundel *Rijnland Werkt*, waarin ondernemers vertellen over hun ervaringen met Rijnlands ondernemen.

Rechtsstaat in verval. Over de mars door de instituties

DOOR SANDER GRIFFIOEN Er is een goede kans dat de PVV in maart met een kleine dertig afgevaardigden in de Tweede Kamer terugkomt. Er ontstaat dan een blok ter grootte van één vijfde deel dat niet constructief wil werken, met een leider die geen gelegenheid voorbij laat gaan zich laatdunkend over de onpartijdigheid van de rechtspraak uit te laten, hierin bijgestaan door M. Bosma die in geschrifte geklaagd heeft over “de linkser wordende rechters.” Een partij die geen leden telt en wat dat betreft zelfs ongunstig afsteekt ten opzichte van de NSDAP van voor de oorlog, maar zich wel opwerpt als de ware vertegenwoordiger van ‘de mensen thuis’. Het is de verdienste van *Rechtsstaat in verval* deze zorgwekkende ontwikkeling in kaart te brengen.

Sybe Schaap
Rechtsstaat in verval.
Over de mars door de instituties
Budel: Damon 2016
400 pagina's | € 28,90

De verwijzing in de ondertitel naar de bekende slogan uit de studentenrevolte van 1968: “de lange mars door de instituten”, geeft precies weer wat de auteur bedoelt: dat wat zich nu voltrekt de linkse strijd voortzet om “directe democratie” die vanaf 1968 tot ergens in de vroege tachtiger jaren alle instituties omwoelde (zie James Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw* (1995)). Het populisme dat toen van links kwam, heeft de weg bereid voor wat nu uit de rechter politieke flank komt. Wat te weinig door christenen wordt voorzien is dat het populisme van rechts niet minder revolutionair is dan dat linkspopulisme. Ook de PVV baseert zich op de volkssoevereiniteit, zij het nu met een versterking van het leidersprincipe (356).

De auteur

Sybe Schaap werd in 1946 te Lemmer geboren in een gereformeerd gezin. Hij volgde de Hogere Landbouwschool, studeerde af in de sociologie aan de Vrije Universiteit, promoveerde in 1996, onder L. Haydanek, lid van Charta 77, en ondergetekende, op een proefschrift over Theodor W. Adorno, en habileerde later aan de Praagse Karls Universiteit. Naast zijn parttime functie van docent filosofie, vervulde hij tal van bestuurlijke functies, onder meer dijkgraaf van de Noordoostpolder, dijkgraaf van het waterschap Groot Salland, en voorzitter van de Unie van Waterschappen (tot 2010). Sinds 2007 is hij lid van de Eerste Kamer voor de VVD. In 2012 lag zijn boek *Het rancuneuze gif. De opmars van het onbehagen* ter perse juist toen de onderhandelingen van VVD en CDA met de PVV een kritieke fase bereikten. De auteur werd onder druk gezet de publicatie uit te stellen. Dankzij deze bemoeienis van hogerhand bereikte het boek in korte tijd vier drukken.

Schaaps denken

Eerlijk gezegd is er wel enig doorzettingsvermogen vereist om de auteur op zijn lange mars door de politieke filosofie te volgen. Pas na een driehond pagina's zijn we in het heden beland. Maar ik zeg er direct bij dat deze lange weg nodig is om Schaaps betoog op waarde te schatten. Voor wie de oorsprongen van het populisme wil kennen, is dit boek verplichte kost.

Schaap begint bij de Klassieke Oudheid. Voor Schaap blijft de visie van Plato en Aristoteles op de wetten als deel van een omvattend zedelijk geheel maatgevend. In de moderne tijd ziet hij wel een verschraling optreden, maar er valt toch nog veel voor hem te beleven. Het oorspronkelijke liberalisme loochende zijns inziens dat brede verband niet. De eigendom kwam weliswaar centraal te staan, maar als centrum van een rechtsorde (107). Bij Marx ziet Schaap het wel verkeerd gaan: de miskenning van een beschermende orde schept hier een "godverlaten wereld" (130-142).

De nadruk op de "zedelijke kern" van de godsdienst (133) verbindt hem met Edmund Burke (252). Een nog diepere verwantschap bestaat er met Leo Strauss (1888-1974), en de door hem geïnspireerde Hannah Arendt (1906-1975). Net als voor hen, komt het er voor Sybe Schaap op aan dat politiek een eigen levensvorm is en zich niet door slechte (populistische) of goede bedoelingen ("de dienstbare overheid") de maatschappij in moet laten trekken.

Ware tolerantie

Het slotgedeelte van het boek zal vanwege de ongezouten kritiek van de VVD-senator op de PVV de meeste aandacht trekken, maar ook daar is de auteur steeds bedacht is op bredere samenhangen. We lezen over de verleiding van directe democratie (ons welbekend uit de lokale politiek), over de roep om raadgevende volksraadplegingen die "het eigen publiekrechtelijke gezag van het parlement" ondermijnen (338), en *last but not least* de tendens richting een "gepolitiseerd en instrumenteel

gebruik van wetten" (348), die hij toelicht met tal van voorbeelden van wetsvoorstellen. Ik noem de politiewet (343), het pelsdierenverbod, met een ongrondwettelijke mogelijkheid van onteigening (344), en het voornemen van het kabinet Rutte II om waterschappen uit de Grondwet te doen verdwijnen (347).

Duidelijker dan in het *Rancuneuze gif* (2012) valt er nu een toenadering te bespeuren tot de antirevolutionaire politieke traditie, die immers consequent staat en politiek, met de instituties van de rechtsorde als een eigen terrein, met eigen normativiteit onderscheidde. Alhoewel het Schaap nog steeds in de godsdienst om de zedelijke kern gaat (133), en niet om openbaring van Godswege, zijn er weldegelijk blijken van toenadering. Ik noem p. 351 over de ware tolerantie, "als uitwerking van de joods-christelijke gelijkheidsidee: dat voor God alle mensen gelijk zijn, juist ook waar mensen in een natuurlijke of culturele zin ongelijk zijn." "Waarom het hier ten principale gaat", vervolgt de schrijver, "is, dat onder dit beginsel van *gelijkheid* een veelduidige *ongelijkheid* wordt getolereerd. Onder het gezag van de wet krijgt een breed scala van ongelijkheden rechtens erkenning, ruimte en bescherming."

Sybe Schaap en de ChristenUnie

Schaaps recente ontwikkeling zou hem wat dit betreft dicht bij de ChristenUnie moeten brengen, de partij die zich immers als voortzetting van de oude ARP pleegt te zien. Ik ken hem evenwel goed genoeg om te weten dat ongeacht zijn sympathie voor zijn mede senatoren en ex-senatoren uit deze kring, voor hem als geheel de ChristenUnie te veel een partij is van goede bedoelingen, een partij die graag meehelpt de overheid dienstbaar aan de samenleving te maken, en zo onbedoeld aan een vervaging van grenzen meewerkt. Ik spreek hem hier niet tegen. Men kan het met de auteur oneens zijn op dit laatste punt en men moet het mijns inziens oneens zijn met zijn kijk op wat de kern van de christelijke godsdienst zou zijn, maar negeren van zijn diagnose van het verval van de rechtsstaat lijkt me erg onverstandig. ■

Auteur

Prof. dr. Sander Griffioen is emeritus
hoogleraar wijsbegeerte

Gemeentelijke samenwerkingen

INTERVIEW MET TYCHO JANSEN

Bezint eer ge begint

DOOR MIRJAM KOSTEN Er zijn inmiddels meer samenwerkingsverbanden dan gemeenten in Nederland. Gemeentelijke samenwerkingen zijn in. Ze zijn ook complex: wat is de rol van de gemeenteraad? Waarom moet er eigenlijk samengewerkt worden, is het geen modegrill in bestuurdersland? Tycho Jansen, griffier van gemeente Reimerswaal deelt zijn ervaringen.

‘Bij iedere vorm van samenwerking zet je ‘iets’ op afstand’

Zijn gemeenschappelijke regeling iets nieuws?

Een van de oudere voorbeelden is een GGD.

De GGD is een gemeenschappelijke regeling en de deelnemende gemeenten zijn daar lid van.

Na de dualisering zijn wethouders afgevaardigd in het bestuur. Zij kiezen samen weer een dagelijks bestuur en de gemeenten hebben dan de rol van een soort toezichthouder. De gemeenten mogen afhankelijk van hoe de regeling is vormgeven over de begroting en de jaarregeling hun zienswijze geven aan het bestuur.

De GGD is inmiddels weer meer dan de optelsom van gemeentes toch?

Klopt, vaak zie je – de veiligheidsregio is daar een veel recenter voorbeeld van – dat zo’n organisatie zich steeds meer ontwikkelt tot een organisatie met eigen beleid en een eigen identiteit. En dat maakt het voor met name de wethouders nog wel eens lastig.

Wat is daar lastig aan voor een wethouder?

De wethouder krijgt eigenlijk een dubbele pet op. Hij zit in het bestuur van een gemeenschappelijke regeling als vertegenwoordiger van zijn gemeente. Maar als hij eenmaal aan de bestuurstafel van die regeling zit, wordt hij geacht te besluiten in het belang van de betreffende regeling. Wat goed is bijvoorbeeld die GGD, is natuurlijk niet altijd goed voor de gemeente. Neem het voorbeeld van een GGD die moet bezuinigen en die bezuinigt op het aantal locaties waar consultatiebureaus zijn gevestigd. Iedere individuele wethouder zal zeggen: we willen de bereikbaarheid zo goed en de drempel zo laag mogelijk houden dus houdt het maar zoals het nu is. Terwijl diezelfde wethouder, als bestuurslid van een GGD die een sluitende begroting moet presenteren, al snel het idee zal hebben: als het efficiënter kan, moeten we het efficiënter doen. Dus daar zit een spanningsveld.

En wat betekent het voor gemeenteraden?

Bij iedere vorm van samenwerking zet je ‘iets’ op afstand. Meestal is dat ‘iets’ de vrijheid van bepalen van het eigen beleid en directe invloed op de financiën. Soms is dat een vrijwillige keuze, omdat de voordelen groter zijn dan de nadelen. Soms is het een verplichting, volgend uit wetgeving, zoals de veiligheidsregio’s en de regionale uitvoeringsdiensten.

Sommige samenwerkingsverbanden, bijvoorbeeld de veiligheidsregio’s, worden door de overheid opgelegd. Staat dat niet haaks op de gewenste decentralisatie?

Binnen de decentralisatie van het sociaal domein zit inderdaad een paradox. Gemeenten zijn verantwoordelijk voor de uitvoering van beleid, maar als het gaat om bijvoorbeeld de jeugdzorg zijn er weer opgelegde regio’s. Dus het beleid is gedecentraliseerd naar gemeenten, maar met de verplichting dat die gemeenten weer samen gaan werken in zorgregio’s.

Wanneer wordt een samenwerking een succes?

De cruciale factor is denk ik voor gemeentes: blijft men zich herkennen in het beleid?

Waar zie je het wel eens misgaan?

Gemeenschappelijke regelingen hebben vaak de neiging en de behoefte om het democratisch gat te dichten. Op zich een nobel streven, maar soms werkt dat averechts. Bijvoorbeeld wanneer er een stortvloed aan informatie aan raadsleden wordt gezonden. Daarmee verandert de invloed of de controle die raadsleden hebben op het beleid niet. Je hebt een verschil tussen informatie en invloed. Ik ben wel eens bij een bijeenkomst van een GGD geweest. Die GGD had zijn uiterste best gedaan om een raadsledenbijeenkomst te organiseren, maar de opkomst was heel laag. Het is riskant als je op basis van zo’n lage opkomst conclusies gaat trekken over wat je denkt dat gemeenten wel of niet willen. Als je niet breed gedragen conclusies gaat omzetten in beleid dat onderdeel van je begroting wordt, dan kan dat zomaar tot een afwijzing van de deelnemende gemeenten leiden, die je nooit zag aankomen.

Wat is het democratisch gat of het democratisch tekort dat geldt als risico voor regionale samenwerking?

In het duaal stelsel heeft de gemeenteraad drie taken meegekregen: Volksvertegenwoordiging, Kaderstelling en Controle. Wanneer de invloed van een gemeenteraad beperkt wordt tot een mening over de jaarstukken en beleidsstukken, zijn er nauwelijks of alleen indirect nog mogelijkheden voor kaderstelling en controle. Wanneer vanuit de betreffende regeling actief de communicatie met raadsleden wordt gezocht, ontstaat

het gevaar dat niet de raad of raden, maar individuele raadsleden reageren (en dus invloed hebben). Die individuele invloed gaat voorbij aan de volksvertegenwoordigende rol van de gemeenteraad als geheel.

Zijn alle domeinen geschikt voor samenwerking, kan alles gemeenschappelijk?

In mijn beleving niet. Er zijn altijd onderwerpen die bij per gemeente anders worden benaderd. Het gaat dan met name om identiteitsgebonden beslissingen, die te maken hebben met de identiteit van een gemeente, dorpskern of wijk. Op het moment dat de drempel naar het gemeentehuis laag is en mensen snel bellen als er problemen of vragen zijn, is dat in alle gevallen voordelig. We investeren bij het sociaal domein enorm in vroegsignalering en preventie. Je moet er dus voor waken dat je de toegang tot dat domein niet verbouwt tot een voorziening op afstand. Het wordt dan afstandelijk en daarmee wordt voor mensen in een kwetsbare groep, ouderen bijvoorbeeld, de drempel naar het gemeentehuis steeds hoger.

Wat kan wel goed samen?

Ik ken het voorbeeld van een leerplichtambtenaar die heel goed in regionaal verband kan werken. Voorheen was er een ambtenaar verantwoordelijk die dat werk erbij deed, naast zijn andere taken. Later, in de regio, kwam er een kleine afdeling die gespecialiseerd was in schooluitval en die veel meer oog had voor bepaalde signalen. In dat geval maak je de afweging tussen afstand en professionaliteit en kan het laatste zwaarder wegen.

Is er vooral een financiële prikkel om samen te werken?

Er zijn twee financiële prikkels. Een daarvan is de eenvoudige financiële prikkel 'het kan goedkoper'. Vaak blijkt dit aan de start van een samenwerking niet te kloppen. Het inrichten van een samenwerking kost geld en tijd. Daarnaast is er nog een andere prikkel: het kan stabiel. Met name op het gebied van sociaal beleid geldt dat. Aan het begin van het jaar is vaak onduidelijk hoeveel mensen een beroep gaan doen op voorzieningen die je aanbiedt. Bij veel van die voorzieningen kun je niet in oktober zeggen: sorry, het potje is leeg. Er liggen verplichtingen

voor gemeenten sinds de WMO en de participatiewet. Dat gaat om grote bedragen. En dan is de prikkel niet zozeer dat samenwerken goedkoper is. Door samen te werken nivelleer je de uitschieters. Dat geldt met name in de jeugdzorg, waar je enorme uitschieters hebt. Intramurale zorg voor uithuisgeplaatste kinderen kan oplopen tot tonnen per jaar. Daar is niet tegenop te begroten als individuele gemeente.

Is de 'samen is het goedkoper' gedachte voldoende voor een gemeentelijke samenwerking?

Efficiency voordelen aan de inkoopkant kun je ook hebben als je samen inkoopt en dan kun je eigen beleid blijven voeren. Bovendien, berust je erin dat het de eerste paar jaren geld kost om samen te gaan werken. De voordelen moet je op de langere termijn beschouwen. Natuurlijk weegt de financiële overweging mee, maar die zou niet bepalend moeten zijn.

Wordt er veel geëxperimenteerd met wat wel en niet werkt?

Zeker, zowel in de vorm van samenwerkingsverbanden, als in de invulling van betrokkenheid met deelnemende gemeenten wordt geëxperimenteerd. Het vervelende is dat uit een samenwerkingsverband stappen voor individuele gemeenten vaak niet realistisch is. Het belangrijkste pleidooi richting gemeenteraden is: bezint eer begint.

Het is niet vrijblijvend?

Het is allesbehalve vrijblijvend.

Zijn samenwerkingsverbanden een modeddingetje?

Dat is inderdaad de vraag. Het is een gegeven dat het aantal samenwerkingsverbanden de afgelopen jaren sterk is gestegen. En er zijn zelfs bronnen die aangeven dat er inmiddels meer samenwerkingsverbanden zijn dan gemeenten. Toch is de weerstand onder raadsleden vaak groot. Dat leidt soms tot andere vormen van samenwerking, zoals inkooporganisaties of kredietbanken, die middels dienstverleningsovereenkomsten voor meerdere gemeenten taken uitvoeren. Belangrijk is dat de gemeenteraden zich bewust worden dat er meerdere vormen van samenwerking mogelijk zijn dan een gemeenschappelijk regeling.

Wat zijn de belangrijkste voorbeelden daarvan?

De regeling zonder meer

De meest lichte vorm van samenwerking op grond van de WGR. De basis is een overeenkomst (convenant of bestuursafpraak), waarin de aard en de wijze van samenwerking wordt vastgelegd. Enkele "regionale agenda's" zijn op deze wijze vormgegeven.

De centrumgemeente

Op basis van een mandaat van de deelnemende gemeenten handelt de centrumgemeente namens omliggende gemeenten. De deelnemende gemeenten blijven verantwoordelijk voor de namens hen uitgevoerde taken. Gemeenten kunnen zo profiteren van schaalvoordelen en expertise bij de centrumgemeente.

Het gemeenschappelijk orgaan

Deze lichte variant van samenwerking komt niet vaak voor. Het gaat om een regeling voor één bepaald beleidsterrein en een enkelvoudige samenwerking of afstemming. Bijvoorbeeld op het gebied van het onderwijsbeleid of huisvesting. Het orgaan is geen volledige rechtspersoonlijkheid, waardoor medewerkers in dienst blijven/zijn van één of meerdere deelnemers. Het orgaan wordt bestuurd door alleen een dagelijks bestuur en kent dus geen interne verantwoording.

De bedrijfsvoeringsorganisatie

De samenwerking tussen de gemeenten wordt vormgegeven in een zelfstandig rechtspersoon. De organisatie kan dus zelf rechtshandelingen plegen, zoals contracten sluiten en medewerkers aanstellen of ontslaan. Het heeft een ongeleed bestuursorgaan en kan slechts worden aangegaan tussen colleges van B&W, gedeputeerde staten en dagelijks besturen van waterschappen. De Wet staat deze vorm van samenwerken namelijk alleen toe voor eenvoudige uitvoerende taken en bedrijfsvoering. Bijvoorbeeld het innen van belastingen, onderhoud groenvoorziening en het inzamelen van afval.

Het openbaar lichaam

De meest voorkomende en tegelijk ook de meest zware vorm van samenwerking. De samenwerking kan worden aangegaan door raden of door colleges van B&W in de vorm van een gemeenschappelijke regeling. Er is een algemeen bestuur en een dagelijks bestuur.

De samenwerking heeft een rechtspersoonlijkheid. Personeel komt in dienst van de samenwerking, maar blijft 'gemeenteambtenaar'. Taken kunnen worden gedelegeerd, maar ook gemandateerd. Soms is er een wettelijke plicht, bijvoorbeeld bij Veiligheidsregio, tot het vormen van het openbaar lichaam en mandateren of delegeren van taken. ■

Databank VNG

De VNG heeft een databank van praktijkvoorbeelden, waarin ook voorbeelden van gemeentelijke samenwerkingsverbanden zijn opgenomen. In de databank staan ook voorbeelden van samenwerking die niet rechtstreeks onder de Wgr vallen. De databank is te raadplegen via:

praktijkvoorbeelden.vng.nl/databank/gemeentelijke-samenwerking.aspx

Personalia

Tycho Jansen is raadsgriffier in de gemeente Reimerswaal en maakt onderdeel uit van de TPC Openbaar Bestuur. Eerder schreef hij in 'Gemeenteraden buitenspel' (DW 2014:1).

De Drechttraad

DOOR MIRJAM KOSTEN **Gemeenschappelijke Regelingen zijn er in verschillende vormen. De Drechtsteden, een samenwerkingsverband waarin de gemeenten Alblisserdam, Dordrecht, Hendrik-Ido-Ambacht, Papendrecht, Sliedrecht en Zwijndrecht zich verenigen, hanteert een uniek model: de Drechttraad.**

Wat is de Drechttraad?

Vanuit elke gemeente wordt er uit elke fractie iemand afgevaardigd als Drechttraadslid. Deze personen nemen hun eigen lokale stemgewicht mee naar de Drechtsteden. Zij vormen, samen met hun partijgenoten uit de andere gemeenten een gezamenlijke fractie. In de beginjaren van de Drechtsteden werd er nog vaak gesproken vanuit de lokale gemeenten, maar dat is in de loop van de jaren langzaam verschoven naar de partijpolitieke lijn: Alleen bij uitzondering wordt er nog gesproken namens de gemeente.

Tevens zijn er in dit samenwerkingsverband lokale wethouders benoemd als portefeuillehouders. Elke gemeente vaardigt in principe één wethouder af. Dordrecht levert momenteel twee wethouders, maar levert ook de voorzitter van de Drechttraad, in de persoon van burgemeester Brok. Deze wethouders en de voorzitter vormen samen het dagelijks bestuur van de Drechtsteden. Tien maal per jaar is er een Drechtstedendinsdag, waarop allerlei overleggen zijn, en de vergadering van de Drechttraad.

Voor welke domeinen is de Drechttraad en welk probleem lost de samenwerking op?

De Gemeenschappelijke Regeling Drechtsteden is ontstaan vanaf 2006 als collegeregeling. De raden werden toen slechts geïnformeerd. Later is dit een gemengde regeling geworden met de vorming van een gezamenlijke sociale dienst. Sinds het een gemengde regeling is, is de betrokkenheid gegroeid en zijn er meer taken belegd bij de Drechtsteden. Belangrijk is dat gemeenten beseffen dat het van minder belang is dat een voorziening of bedrijf in de eigen gemeente komt, als het maar in de Drechtsteden komt. Die houding is niet vanzelfsprekend en de regionale samenwerking heeft dan weleens wat voeten in aarde. Gelukkig gaat het echter vaak over de inhoud en komen we daar als regio goed uit.

Door de decentralisaties in het sociale domein kwamen gemeenschappelijke regelingen sterk in de belangstelling te staan. De schaal vraagt echt een hoger niveau. Je ontkomt niet aan samenwerking en we moeten de efficiency voor ogen houden die we behalen als we het samen doen. Die efficiency vertaalt zich ook voor de individuele raden. De punten die zijn overgeheveld naar het regionale niveau hoeft je niet meer lokaal voor te bereiden en te bespreken. Anders doe je dubbel werk en heb je een vierde bestuurslaag.

Dit model werkt toch wel anders dan bij andere gemeenschappelijke regelingen, met bijvoorbeeld één keer in de vier jaar een beleidsplan, jaarlijks een begroting en jaarrekening. Raadsleden komen daar vaak pas in beeld als er financiële problemen zijn. In het verleden richtten wij ons ook nog sterk op de bedrijfsvoering. Langzamerhand is de focus steeds meer verschoven naar samen optrekken en een gezamenlijke stem laten horen naar Den Haag of zelfs Europa.

INTERVIEW MET ANDRIES VAN GEMERDEN

Veel gemeentegrensoverschrijdende zaken doen we samen, zoals de sociale agenda. Ook is er samenwerking op punten als economie, werkgelegenheid en acquisitie. Zo is er recent besloten een Economic Board op te richten.

In een regionaal Meerjarenprogramma bepaalt de Drechtraad voor vier jaar de kaders voor het regionaal beleid. Het Drechtstedenbestuur is verantwoordelijk voor de uitvoering van het programma en wordt daarbij gecontroleerd door de Drechtraad. Deze controle is een wezenlijk verschil met andere gemeenschappelijke regelingen, waarbij de controle door raadsleden als zeer lastig ervaren wordt.

Is er sprake van een democratisch gat in de Drechtraad?

Doordat de lokale stemgewichten worden meege-
nomen in dit samenwerkingsverband en doordat
hier de raadsleden het algemeen bestuur vormen
is de democratische legitimiteit naar mijn mening
goed geborgd. Dat is een bijzonderheid in bestuur-
lijk Nederland. De Drechtsteden vormen namelijk
de enige gemeenschappelijke regeling waarvan
het algemeen bestuur bestaat uit raadsleden. Er
gaan bij andere partijen wel eens stemmen op om
rechtstreekse verkiezingen te houden, maar die
zijn wat mij betreft volstrekt overbodig, omdat de
uitslag gekoppeld wordt aan de gemeenteraads-
verkiezingen. Er is dus een directe verbinding van
de Drechtraad met de gekozen gemeenteraden.

*Wat betekent de Drechtraad voor de belasting
van raadsleden?*

De tijdsdruk is best fors, maar er is ook wel een
andere druk merkbaar. Wil je alle dossiers goed tot
je kunnen nemen, is er behoorlijk wat leestijd nodig.
We hebben Dordrecht als grote centrumgemeente,

maar de andere dorpen zijn relatief klein. Daar
hebben we dus ook raadsleden die afgevaardigd
worden naar de Drechtraad. Deze raadsleden, die
een verantwoordelijkheid hebben voor hun lokale
gemeente van bijvoorbeeld 20.000 mensen, zijn
medeverantwoordelijk voor het bestuur van de zes-
de stad van Nederland met 270.000 inwoners. Hier
zal meer aandacht voor moeten zijn in het land als
het gaat om ondersteuning, kwaliteitsbevordering
en een eventuele raadsvergoeding. Deze mensen
hebben namelijk niet de mogelijkheden
die raadsleden van een grote stad wel hebben.

*Vind je het Drechtraadmodel een aanrader
voor andere gemeenten?*

Ik denk dat het Drechtstedenmodel op andere
plekken ook kan werken. Het is een mooie manier
om verlengd lokaal bestuur inhoud te geven. Dit
gaat niet op voor elke regio. Sommige steden of
dorpen hebben met veel meer Gemeenschap-
pelijke Regelingen te maken die in elke specifieke
situatie een eigen regio betreffen. Bij ons waren
dat vaak dezelfde gemeenten. Ik ben zeer trots op
het Drechtsteden-model. Ook in ons model zijn wel
aandachtspunten te vinden, maar ik ben blij met
dit systeem. Als er gemeentes of regio's interesse
hebben in het Drechtsteden-model, nodig ik ze
graag uit voor een werkbezoek en om een Drecht-
stedendinsdag mee te maken. ■

Personalia

Andries van Gemerden is raadslid voor de
ChristenUnie-SGP in Zwijndrecht en Drechtraadslid
voor de SGP-ChristenUnie.

Vrijblijvendheid kan niet meer

DOOR RIEKE ELSENBROEK Onlangs heeft de Raad voor het openbaar bestuur (Rob) op verzoek van minister Plasterk een advies¹ uitgebracht over de kwaliteiten die raadsleden, burgemeesters en wethouders nodig hebben in een veranderende context. De titel luidt: *Niet alleen een ambt, ook een ambacht*.¹ Enkele aanbevelingen van de Raad: “Neem tijd voor professionalisering en ontwikkeling.” En: “Stimuleer een cultuur waarin scholing en ontwikkeling vanzelfsprekend zijn.” Dit is precies waar we bij het Opleidingscentrum ook al een poos mee rondlopen.

Het is 2020. De ChristenUnie is in 210 gemeenten vertegenwoordigd door 517 capabele raadsleden. Het gros van deze raadsleden speelt het klaar om ondanks de steeds maar veranderende context in goed contact met de burger te staan en tegelijk een duidelijk ChristenUnie-profiel te behouden. Gedreven door christelijke idealen werken ze hard om het beste te zoeken voor de samenleving. Ze smeden coalities binnen en buiten het gemeentehuis en zijn echte verbinders,

Onze raadsleden reflecteren geregeld tijdens bijeenkomsten met ChristenUnie-collega's op hun rol en visie. Bovendien volgen ze cursussen: er valt steeds weer wat te leren doordat veranderingen in bestuur en samenleving elkaar snel opvolgen. In het jaarlijkse voortgangsgesprek komt uiteraard het onderwerp 'professionalisering' aan de orde.

Afgesproken wordt hoe het raadslid hiermee aan de slag gaat en welke cursus, training of intervisie hij of zij daarvoor gaat doen.

Dit is ons droombeeld voor de ChristenUnie in 2020. Een partij waarin het vanzelfsprekend is om als raadslid te investeren in je ontwikkeling. Dat ChristenUnie-raadsleden over het algemeen bekend staan als degelijke politici is al een feit. Iets om heel blij mee te zijn en om zo te houden! Er komen in maart 2018 naar verwachting honderdvijftig à tweehonderd kandidaten voor het eerst namens de ChristenUnie in de raad. Wat zou het mooi zijn als die hele nieuwe lichting een cultuur aantreft waarbinnen het heel natuurlijk is om aan je eigen professionalisering te blijven werken. Waarin vrijblijvendheid op dat punt echt niet meer kan. Je representeert als raadslid een partij en dat schept verplichtingen richting die partij. Je doet dat voor een samenleving die steeds ingewikkelder wordt, en ook dát verdraagt geen prutswork. En trouwens, je wilt toch zelf graag uitblinken in je vak?

Is het mogelijk om zo'n cultuur te creëren? Een eerste stap kan zijn om van die nieuwe lichting te vragen om in elk geval een bepaalde basis onder de knie te hebben. De basis van het ChristenUniedenken. Dat kan vrij eenvoudig door die basiskennis in de selectieprocedure te toetsen en daar afspraken over te maken. We pakken als Opleidingscentrum de handschoenen van de Rob graag op en organiseren in het najaar van 2017 in twintig regio's avonden met als onderwerp: *Het hart van de ChristenUnie*. We dagen alle kandidaten in de top van de lijsten uit om hier aanwezig te zijn. Om kennis op te doen over het hart van christelijke politiek. Want een beetje vrijblijvend je raadszetel innemen, dat kan echt niet.

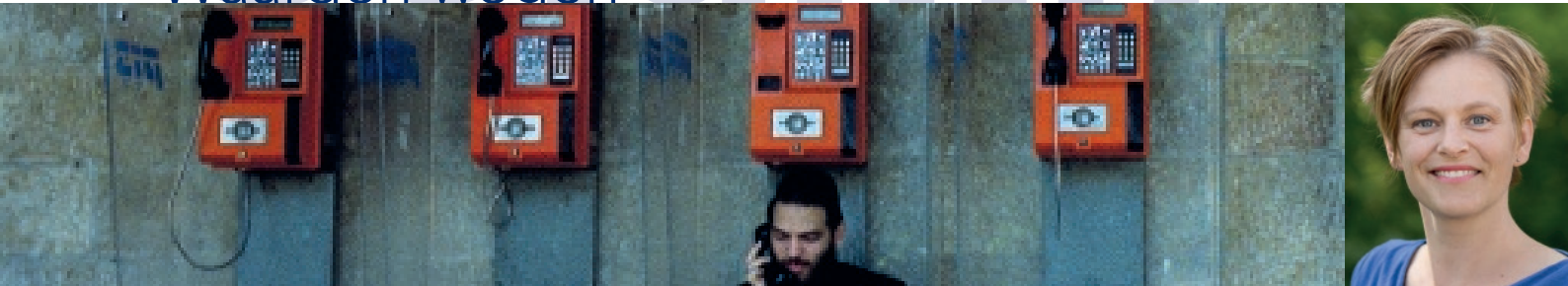
Noot

¹ Raad voor het openbaar bestuur (2016). *Niet alleen een ambt, ook een ambacht. De kwaliteiten van raadsleden, burgemeesters en wethouders*. Briefadvies van de Raad voor het openbaar bestuur.

ChristenUnie
Opleidingscentrum

Column

Waarden wegen

DOOR MARTINE VONK, HOOFDREDACTEUR

Als ik ergens een gemeenschap heb ontmoet die verregaande consequenties trekt van het kiezen voor hun basiswaarden, is dat de Amish-gemeenschap. Ik heb drie maanden bij Amish families in Lancaster County mogen verblijven in het kader van mijn promotieonderzoek. Ook al verschillen onze waarden op bepaalde terreinen en maken zij andere keuzes dan ik in het dagelijks leven, hun proces van waarden wegen vind ik fascinerend en ook inspirerend voor ons leven en de politiek in Nederland.

Telefoonhuisje

De Amish hebben hun gemeenschappelijke waarden helder benoemd, ze nemen deze serieus en ze koppelen er hun gedragskeuzes aan. Dat kan betekenen dat ze zich bepaalde ontwikkelingen onttrekken omdat deze hun belangrijkste waarden, en daarmee hun kwaliteit van leven, op de langere termijn aantasten. Vaker nog nemen ze ontwikkelingen wel gedeeltelijk over, maar maken er hun eigen versie van. Amish hebben bijvoorbeeld het gebruik van de telefoon in huis afgewezen. Aanvankelijk maakten ze wel degelijk gebruik van de telefoon in huis, maar gaandeweg vonden ze dat het face-to-face contact verminderde, dat het teveel tot roddel leidde en ook dat een rinkelende telefoon teveel inbreuk maakte op het gezin, omdat het gesprekken onderbrak. De Amish kozen een pragmatische oplossing: ze hebben wel telefoons, maar die staan in een telefoonhuisje achterop het erf. Mensen kunnen een boodschap achterlaten op de voicemail en een paar keer per dag luisteren de Amish deze af. Het is een voorbeeld van waarden wegen: dingen die allemaal belangrijk zijn afwegen om uiteindelijk te kiezen voor dat wat je het allerbelangrijkst vindt. Overigens staat de Amish met de opkomst van de mobiele telefoon in de gemeenschap weer een nieuw proces van waarden wegen te wachten.

Stip op de horizon

Voor de meesten van ons zal het bezit van de telefoon geen issue zijn, hoewel rond het gebruik van mobieltjes een nieuwe etiquette niet zou misstaan. Waar het me om gaat is de vraag of we helder voor ogen hebben welke waarden het belangrijkste voor ons zijn en hoe we onze keuzes daar voortdurend op kunnen afstemmen. Zeker in de politiek speelt daarbij ook de afweging tussen korte en lange termijneffecten. Het is niet altijd helder wat de consequenties van bepaalde keuzes zijn op de lange termijn. Ook de snelheid van het politieke bedrijf laat niet altijd ruimte voor een grondige bezinning op de lange termijneffecten van beleid op onze kwaliteit van leven. Toch is het essentieel om deze bezinning ruimte te blijven geven en kwaliteit van leven als stip op de horizon te blijven benoemen. Hoewel de Amish weinig op hebben met politiek, kunnen ze ons hier zeker in inspireren. ■

‘De maatschappelijke
democratie en maatschappelijke
verbanden zijn grotendeels
verdwenen. De consequentie
daarvan is: alles is politiek
geworden in dit land.’

Kim Putters, pagina 12

